

Cheque No = 886224

ਪੰਜਾਬ ਸੂਬਾ ਕੌਂਸਲ

①

2005

ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ

ਅਜੈ ਭਵਨ, 345, ਸੈਕਟਰ 21-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

No. 35531

ਮਿਤੀ 6.03.08

ਸ੍ਰੀ Com. Satya Pal Dangri ਜੀ ਤੋਂ ਰਕਮ

ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ Ten Thousand only
ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਵਸੂਲ ਪਾਏ।

Fund.

ਜ਼ਿਲਾ _____

ਜ਼ੋਨਿੰਗ (2 ਆ) 2

Rs. 10000/-

ਸਕੱਤਰ ਪੰਜਾਬ ਸੂਬਾ ਕੌਂਸਲ

Ajinder Lal

Cheque No = 969266.

2005

ਪੰਜਾਬ ਸੂਬਾ ਕੌਂਸਲ

ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ

ਅਜੈ ਭਵਨ, 345, ਸੈਕਟਰ 21-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

No. 35526

ਮਿਤੀ 8/10/2007

ਸ੍ਰੀ Com Satya Pal Dang. ਜੀ ਤੋਂ ਰਕਮ

ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ Ten Thousand only

ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਵਸੂਲ ਪਾਏ।

[Handwritten signature]

ਜ਼ਿਲਾ

ਜ਼ੋਨਿੰਗ (2007)

Rs. 10000/-

ਸਕੱਤਰ ਪੰਜਾਬ ਸੂਬਾ ਕੌਂਸਲ

[Handwritten signature]

2005

Chayra 969:283

ਪੰਜਾਬ ਸੂਬਾ ਕੌਂਸਲ

ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ

ਅਜੇ ਭਵਨ, 345, ਸੈਕਟਰ 21-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

No.

35528

ਮਿਤੀ 21/12/07

ਸ੍ਰੀ Com Satya Pal Oberoi ਜੀ ਤੋਂ ਚਕਮ

ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ Ten thousand only
ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਵਸੂਲ ਪਾਏ।

ਜ਼ਿਲਾ

ਜ਼ੋਨਿੰਗ (2007)

Rs. 10000/-

ਸਕੱਤਰ ਪੰਜਾਬ ਸੂਬਾ ਕੌਂਸਲ

Joginderpal

Cheque No. = 969296

ਪੰਜਾਬ ਸੂਬਾ ਕੌਂਸਲ

ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ

ਅਜੇ ਭਵਨ, 345, ਸੈਕਟਰ 21-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

2005

No.

35529

ਮਿਤੀ 16/2/08

ਸ੍ਰੀ Com. Satya Pal Dangri ਜੀ ਤੋਂ ਰਕਮ

ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ Tenthousand only
ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਵਸੂਲ ਪਾਏ।

Fund.

ਜ਼ਿਲਾ

ਜ਼ੋਨਿੰਗ 2008

Rs. 10000/-

ਸਕੱਤਰ ਪੰਜਾਬ ਸੂਬਾ ਕੌਂਸਲ

Signature

Cheque No = 969278

ਪੰਜਾਬ ਸੂਬਾ ਕੌਂਸਲ

ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ

ਅਜੈ ਭਵਨ, 345, ਸੈਕਟਰ 21-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

2005

No.

35527

ਮਿਤੀ..... 9/11/07

ਸ੍ਰੀ..... Com Satya Pal Dous..... ਜੀ ਤੋਂ ਰਕਮ

ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ..... Ten Thousand only.....

ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਵਸੂਲ ਪਾਏ।

ਜ਼ਿਲਾ.....

ਜ਼ੋਨਿੰਗ (2 ਅਤੇ)

Rs. 10000/-

ਸਕੱਤਰ ਪੰਜਾਬ ਸੂਬਾ ਕੌਂਸਲ

Aginder Lal

Punjab Istri Sabha Relief Trust (Regd.)

Ekta Bhawan, Chheharta, (Amritsar) 143105.

NO. **492**

DATED. **5/10/07**

RECEIVED WITH THANKS FROM **Sh. Satya Pal Dang**
Chheharta, Amritsar

A SUM OF RS. (WORDS) **One thousand only**

Vide cheque No. 969267 dt 5/10/07

AS **Donation for the Trust**

Rs. **1000/-**

Collector.

Wang
Hony. Secretary
Treasurer

Punjab Istri Sabha Relief Trust (Regd.)

Ekta Bhawan, Chheharta, (Amritsar) 143105.

NO. 536

DATED... 19/1/08

RECEIVED WITH THANKS FROM... Sh. Satya Pal Dang
Chheharta, Amritsar

A SUM OF RS. (WORDS) Five thousand only vide
cheque No. 969288 dated 19/1/08

AS Donation for the Trust

Rs. 5000/-

Collector

W. Singh
Hony. Secretary
Treasurer

Vimla's Income

From Sale of her book (unpublished)
(Her life story) Rs. 300/-

SPP

7/11/2007

Income Tax File

Comrade

✓
Amarjit Asal / Joginder Lal
cheque for Rs-10,000/-
for March 2008 ✓

(~~Send Receipt~~)

Receipt Inside

Receipt No

35531

Vac Computers

1-Desh Bhagat Yadgar Hall, Jalandhar Ph.: 98140-87063

Bill No..... **642** Date.. 24.07.2007.....

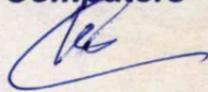
M/s Satyopal Dang.....
.....
.....

Quantity	Particulars	Rate	Amount
1000,	A Collection of CDs Five Thousand only	5/-	5000/-
	Total		5000/-

For Vac Computers

E & O.E.

All disputes are subject to Jalandhar jurisdiction

No. 1928

Dated 10/00/07

SHAHEED PARIVAR FUND

C/O HIND SAMACHAR LTD., Pucca Bagh, Jalandhar. Ph. : 2280104, 2280105, 2280106

RECEIVED with thanks from Sh. Suleyn Pal Dang
Asst

the sum of Rupees Ru. Thousand

on account of Donation in SHAHEED PARIVAR FUND.

by Cash/M.O./Draft No. 964270

Rs. 1000/-

Signature

PUBLISHED ON _____

Exempt from Income-Tax under section 80-G
Vide Letter No. CIT/TLI-II/Trust/66 Dt. 18.7.2005

Subject to encashment of Cheque

Date 6/10/07

N-2007-2008 No.

007145

पिंगलवारा अमृतसर

ALL INDIA PINGALWARA CHARITABLE SOCIETY (REGD.)

No. 130 of 1956-57, G.T. Road, AMRITSAR

Ph.: 0183-2584586, 2584713 Fax : 2584586

e-mail: pingal@jla.vsnl.net.in • Website: www.pingalwaraonline.org

DONATIONS ARE EXEMPTED U/S 80-G OF THE I.T. ACT, 1961 VIDE NO. CIT-III/TO (TECH)/12A (a)/ 5050 DATED 23-02-2006 VALID UP TO 31-03-2009

ਰਸੀਦ / RECEIPT

Received from Sh. Satyapal Dang & Ekta Bhawan

Chhearta Amritsar

Ch.No D.D.No./M.O.No. 969269 5-10-07

Sum of Rs. in words one thousand only

Rs. 1000 =

AUTHORISED SIGNATORY

Aruna Asaf Ali Memorial Trust

Aruna Asaf Ali Bhawan, Sector 44-A, Chandigarh

39

No

Dated...7-10-07...

Received with thanks from *Sh. Satpal Dang*

Chheharta

the sum of Rupees (in words) *One Thousand only*

in account of *Donation*

Cash/Cheque/Draft No *969268* Dated *5-10-07*

O. Rai

Authorised Signatory

\$ *1000/-*

These Donations enjoy exemption u/s 80-G of Indian I.T. Act 1961

Gift

Gift. Not being received
To check. ?

~~Constitution~~

Indian Tourism / Development
Corporation, ~~Act~~

Urgent To get Bank Pass Books
(both upto dated)

urgent

{ including Rs 1125/- (by cheque)
from Gyan Publishing House
with cheque No. 412221 dt. 30/8/07

To note in the relevant file
also

Also in
Income Tax
File

22/9/2007

Com. Satya Pal Dangri

Chhoharta

Com. Satya Pal Dangji

Chheharta

Income Tax File

No. 753

Dated 12/6/07

SHAHEED PARIVAR FUND

C/O HIND SAMACHAR LTD., Pucca Bagh, Jalandhar. Ph. : 2280104, 2280105, 2280106

RECEIVED with thanks from Sh. Satya Pal Dang
Chairman AR

the sum of Rupees Two Thousand Only

on account of Donation in **SHAHEED PARIVAR FUND.**

by Cash/M.O./Draft No. 969246

Rs. 2000/-

Ud
Signature

PUBLISHED ON _____

Exempt from Income-Tax under section 80-G
Vide Letter No. CIT/TLI-II/Trust/66 Dt. 18.7.2005

OFFICE OF THE COMMISSIONER OF INCOME TAX
JALANDHAR-II, JALANDHAR.

Name & address of the Trust Shaheed Parivar Fund C/o
The Hind Samachar Ltd,
Civil Lines, Jalandhar.

Date of receipt of application 04/09/2006

Date of order 03/03/2007

ORDER UNDER RULE 11AA(4) OF THE INCOME TAX RULES, 1962.

Donations made to Shaheed Parivar Fund C/o The Hind Samachar Ltd. Civil Lines, Jalandhar will qualify for exemption under section 80G of the Income Tax Act, 1961 in the hands of the donors subject to the limits and conditions prescribed therein. This exemption will be valid for years ending 31.03.2005, 31.03.2006 and 31.03.2007 relevant to the assessment years 2005-06, 2006-2007 and 2007-08.

(K.S. PATHANIA)
COMMISSIONER OF INCOME TAX

NOTES:

1. Receipts issued to the donors should bear the No. and date of this order.
2. Statement of accounts viz. Income and Expenditure etc. should be submitted annually to the Addl. Commissioner of Income Tax, Range III, Jalandhar.
3. The amendments, made to the constitution, if any, should be intimated to this office immediately together with a copy of the resolution/ amended deed.
4. If any further renewal is required, an application has to be made to this office as per Rules 11AA of the Income Tax Rules, 1962.

Copy to:

- 6513
27/3
1. ✓ The Secretary, Shaheed Parivar Fund C/o The Hind Samachar Ltd, Civil Lines, Jalandhar.
  2. The Addl. Commissioner of Income Tax, Range III, Jalandhar for information. He should and satisfy himself that the applicant continues to fulfill the conditions laid down u/s 80G and instructions issued by the Board from time to time. Violation, if any, should be reported to this office.
  3. The Dy. Commissioner of Income Tax, Range III, Jalandhar.

(J.R. SHARMA)
INCOME TAX OFFICER(TECH)

Received on 26/6/2007

FN Income Tax
File

To

Sh Satya Pal Dang

EKTA Bhawan

Chheerote Amritsar

Com. Satya Pal Dangri

Chharta

9/6/07

Income
Tax File

Cheque No = 969248

पुनः प्राप्त हुआ

राजकी बहिर्निर्गत पार्टी

आपने भेदन, 345, भातल 21-ई, चंडीगढ़

2005

No.

1269

दिनांक 9/6/87

Com. Satya Pal Singh ji जी से राशि

मैत्रि दिवस Ten Thousand only

पुनः प्राप्त हुआ

फंड

₹ 10,000/-

रु. 10000/-

पुनः प्राप्त हुआ

← 9/6/87

Income
Tax

Com. Satya Pal Dang ji

Chhacharta

ਖਰੀਦ ਨੰ 969240

2005

ਪੰਜਾਬ ਸੂਬਾ ਕੌਸਲ

ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ

ਅਜੈ ਭਵਨ, 345, ਸੈਕਟਰ 21-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

No. **1264**

ਮਿਤੀ **9/05/2007**

ਸ੍ਰੀ Com. Satya Pal Dang ..... ਜੀ ਤੋ ਰਕਮ

ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ Two Thousand Five Hundred

..... ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਵਸੂਲ ਪਾਏ।
only for fund

ਜਿਲਾ .....

ਸ਼੍ਰੀ 20 2007

Rs. **2500/-**

ਸਕੱਤਰ ਪੰਜਾਬ ਸੂਬਾ ਕੌਸਲ

Aginder

ਕੁੰਨ = 45900/

2005

ਪੰਜਾਬ ਸੂਬਾ ਕੌਂਸਲ

ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ

ਅਜੇ ਭਵਨ, 345, ਸੈਕਟਰ 21-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

No. 1265

ਮਿਤੀ 9/5/07

ਸ੍ਰੀ Com. Vankar Daryani ਜੀ ਤੋਂ ਰਕਮ

ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ One Thousand only

ਫੰਡ ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਵਸੂਲ ਪਾਏ।

ਜ਼ਿਲਾ:

ਜ਼ੋਨਿੰਗ (2007)

Rs. 1000/-

ਸਕੱਤਰ ਪੰਜਾਬ ਸੂਬਾ ਕੌਂਸਲ

Aginder Lal

28/05/07.

FORUM OF ARTISTES, CULTURAL ACTIVISTS AND INTELLECTUALS

47, SASHIBHUSHAN DEY STREET, KOLKATA - 700012, 9331024425, 9433037767, 9831477676

630

Received with thanks from Sri Satyapal Jang and Smt. Vinita Jang.
of Ameritar.

the sum of Rupees Two thousand only (cheque)

only as Subscription/Donation for Nandigram Relief.

Cheque No. 969242.

Rs. 2000/-

Prof. Tarun Sanyal

Ajanita Ghosh.
Treasurer

Ally.
Collector

Income Tax File

To

Shri Satyapal Darg

Ekta Bhawan

G.T. Road

Chheharta (Amritsar)

Pin - 143105

500 भारत INDIA

श्रीरा विरा LEOPARD CAT

FORUM OF ARTISTES, CULTURAL ACTIVISTS AND INTELLECTUALS
47 C SHASHI BHUSHAN DEY STREET, KOLKATA-700012

Ref:

Date: 28/05/07

On behalf of our organization I express my earnest gratitude to you for your solidarity with the suffering people of Nandigram.

Looking forward to more interaction and co-operation,

In solidarity,

Yours truly,

Ajanta Ghosh

AJANTA GHOSH

(Treasurer)

ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਕਮਲਾ ਬਕਾਇਆ

ਅਸੀਂ ਇਹ ਖਬਰ ਬੜ ਦੁਖ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਹੈ ਕਿ 5 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਕਮਲਾ ਬਕਾਇਆ ਦਾ ਕੈਂਸਰ ਦੀ ਨਾਮੁਰਾਦ ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਕਮਲਾ ਬਕਾਇਆ ਪੰਜਾਬ ਇਸਤਰੀ ਸਭਾ ਦੀ ਜਨਰਲ ਸਕਤਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਉੱਘੀ ਆਗੂ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਵਿਮਲਾ ਡਾਂਗ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਤੇ ਸਾਥੀ

ਸਤ ਪਾਲ ਡਾਂਗ, ਲੀਡਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਸੰਬਲੀ ਗਰੁਪ ਦੇ ਧਰਮ-ਮਾਤਾ ਜੀ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਵਿਮਲਾ ਡਾਂਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਦੇ ਦੋ ਸਪੁਤਰ ਵੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਅਗੇ-ਵਧੂ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਪਤੀ ਸ੍ਰੀ ਬਕਾਇਆ ਦੂਜੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਬੀ. ਬੀ. ਸੀ. ਲੰਡਨ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਲੰਡਨ ਦੀ ਜਰਮਨ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਹਥੋਂ ਬੰਬਾਰੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਆਪ ਦੇ ਵਡੇ ਸਪੁਤਰ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਸ਼ੀ ਬਕਾਇਆ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹਿੰਦ-ਸੋਵੀਅਤ ਮਿਤਰਤਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉੱਘੇ ਆਗੂ ਸਨ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕੁਲ ਵਰਤੀ ਕਾਰਕੁਨ। ਸਾਥੀ ਸ਼ਸ਼ੀ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਭਰ ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੁਤਰ ਸ੍ਰੀ ਰਵੀ ਬਕਾਇਆ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਾਰਤ-ਸੋਵੀਅਤ ਮਿਤਰਤਾ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅਜ ਕਲ ਆਪ ਨਹਿਰੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਿਲੀ ਵਿਚ ਰੂਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਬਕਾਇਆ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕੈਂਸਰ ਨਾਲ ਸਖਤ ਬੀਮਾਰ ਹਨ ਤੇ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਵਿਮਲਾ ਡਾਂਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਰੁਝੇਵੇਂ ਛੱਡ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਇਸਤਰੀ ਸਭਾ ਦੀ ਅਹਦੇਦਾਰ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਡਾਂਗ ਦੇ ਲਿਖੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਜ ਸਾਡੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਝ ਰਹੇ ਹਨ : "ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਅਜੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਕਿੰਨੀ ਨਾਮੁਰਾਦ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਹੁਣ ਕਦੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਣਾ।"

ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਵਿਮਲਾ ਡਾਂਗ, ਕਾਮਰੇਡ ਡਾਂਗ ਤੇ ਪੁੱ: ਰਵੀ ਬਕਾਇਆ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਪਾਰ ਦੁੱਖ ਸਮੇਂ ਡੂੰਘੀ ਹਮਦਰਦੀ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਉਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਮ ਦੇ ਅਸੀਂ ਭਾਈਵਾਲ ਹਾਂ।

ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ

1 1/2 cut off - 5 cut off - 232 - 1973

The only Secular Democratic daily of Punjabi Language.

Daily

nawan zamana

1973

Grams : Nawanzamana
Phones : 3359, Extn.
6771, (P.B.X.)

Jullundur (Punjab)

Dated 29/8 1973

Ref. _____

My dear Kamalaji,

Momil + I heard of the sad news of the demise of your dear mother quite late as both of us were away to Delhi for about a week. Your address has been sent by Cur. Day only today. Hence the delay in Herip you our sincere condoleance in the hour of your great grief.

Your dear mother I know as Shashi (who was my classfellow in P.C. college & a dear friend) & Ravis ~~mother~~ (who was very active in the S.F. in the early years of his college life, when Shashi was taking no interest in our movement) mother. I remember the days of your father's death & the brave fight she put up to bring you all up filling that. My respect for her grows as I come to know her during that period. Then Shashi died at the young age & I saw her love bearance. Many memories are coming in my mind now.

Your letter to Momil & other colleagues before your departure contained that touching sentence: "any mother will not see dubai again" and it brought tears to my eyes. Ravi I have not met for over

two years now, but I wish I could be with him soon.

Mr. carried a vague & slightly incorrect news (the death was mentioned as having taken place in Barbey) but later on I put up a note on the editorial page. I am enclosing the cutting.

Please rest assured that both I and I are very much with you in this great bereavement & request you to offer our condolence to your brother & sister in U.K. & other relatives.

Yours Respectfully,
Jagdish

Rcd M
22/3/06

माहलोग विमका उठ नी,

पिमाक उमी मडि नी म्माक

उगडी 29-1-2006 ए चांहीउही पिगी 13-2-2006 के माक

मित्री. उगडी पिंठी मिश्र उे माक एउउ अमीउही। रि
उमी माक पिंठी याही। म्मी उगडा चेडा नी बुझाहिम्मा
एम माक उगडा यडा नीमीहिम्मा, उमी माक
म्मापहा देन केयर हिउ। गीउ के केरमी मिश्र गहीक,
मिगडा रीम देन के रंमिमा नी उा रीम मक उमा
नी छंमिमा। एल मं चर हिउ ही मिश्री ए रीम
रही ग। उगडा यडा रंमिमा रि उनी डिग रीर नी
उे, म्मापहा पिमाक रंमिमा रं। उे मने उे रहाही
मिमा रं। अल-यह ए पिमाक रंमिमा रं। उगडे
पंग ए री गफ क म्महिमा उं चउर उर रि
नी। एउ उमला तरु ~~उं~~ रंमिमा ही रीर-ठार

(Address)

गाली खेवडा उदर. लीही पैली संजना
सुखीदेवर मिया 5/0 रागिण मिया

वठनीउयुग हेवरा (नीअजग)

जका रूमका रे डारम हापिम मग महेगीर यर गृ
ममी रिठ ममडा नी रे गणी उत जका आडी
यउत जार माडिरी का गानक उगने यउत जार
ररर का शीशम ही ठीर-ठार का रे थाकी ही
ठीर-ठार जका मेरे माडा नी उपिडा नी ही
ठीर-ठार जका उगका हके उगने माडे मी मरास

→ सोने की छोटी छोटी से जड़ी
व्यार इतना था कि किसी
भोजन की पड़ी.

✓ डिब्बे में डिब्बा डिब्बे में केक
मेरी बहन जी लाखों में एक

पुंरी रा तदाख तवुर देहा
वारी महु मनी प्रमी का

उमी रहे माडिगे उगने

मिष्टर डी नी ररर का उगडीपिमागी
रुमिर मामा हेवरा

Red m
23-3-06

आदरणीय बहनेंजी

17.3.2006

नमस्कार

आगे समाचार यह है कि हम आशा करते हैं कि आप कुशल पूर्वक होगी। जब से आप गए हैं हम बहुत उदास हैं। इसलिए आप से निवेदन है कि आप छहराटा वापस आ जाए। आप की बहुत याद अती है। जब हम दुस्खलुर जाते हैं तो आपका कसरत देखते हैं तो बिल्कुल अच्छा नही लगता इसलिए हमारी आपके आगे हाथ जोड़ कर निवेदन है कि छहराटा में आकर रहे और हमें सेवा का मौका दे। आप हमें लिखें कि आप कब आ रहे हैं। नही तो हम 15-20 दिन के बाद हम आपको खुद लेने के लिए वहाँ पर आ जाएंगे। आप हमारी बिन्ती सविकार किजिए और जल्दी से जल्दी वापस आएं।

मडिचर से
यममती उ दे
बुद्धिहर से

आपकी बहनें
रामल्यारी
Rajilamari
बदमाशको
अरु राजा
पूनीत से

Sweet Home

प्रिय विमला तथा
पंजाब इसी समाजी सभी बहनो
आप सबका निस्वार्थ लगातार कार्य
देश के आपलोगों के प्रेम में पड गई
हूँ। (I have fallen in love with
you all!) इसलिए इस हाथसे बनाए
हुए, मेरे हाथसे फूल पत्तियोंकी सजावट
करके यह रक्त भेज रही हूँ यह
कहते हुओ कि प्यारी बहनो आपके
कामका हम बहुत इज्जत करतीं
हैं। आप भागे बढिये हम तुम्हारे
साथ है।

सबको हमारा प्यार भरा प्रणाम
और ढेरसारी शुभेच्छाएं ।

आपकी
मंजू गाँधी

भारतीय महिला फेडरेशन
मुंबई समिती की ओर से

LOVE

The Grand Trunk Road to Amritsar is choked with the movement of trucks and buses and this deceptive sense of pulsating life extends into the city: the 'eating out' enthusiasm which has always been so typical of the city of Golden Temple, the rush of haphazard traffic weaving its way through every inch of narrow roads and streets. But that is only Amritsar's daytime visage and reinforcement of the inevitability of life that must go on even amidst death and destruction.

It is this continuity of life which Vimla Dang, founder member of the Punjab Istri Sabha, tries to ensure sitting in her plain, brick-floored office, Ekta Bhavan in Chheharta, an outskirt of the city which was at one time an out-

While Punjab still remains a killing field, Vimla Dang and the Punjab Istri Sabha that she founded, try to ensure the continuity of life there. Wife of the renowned Communist Party of India leader Satpal Dang, she is busy helping

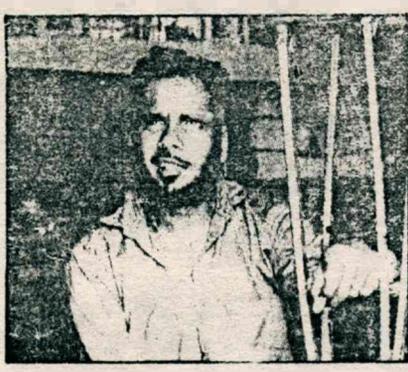
manner and yet the distracted articulation, appears more endearing than intimidating. There are moments when you feel she is addressing a class of eighty, repeating herself slowly, clearly and loudly but then that is her great concern for accuracy. "There should be no mistake with relation to the facts and figures," she says over and over again.

One is overwhelmed by the facts as well as by the involvement, by the tears that gather in her voice as she recites some Punjabi *tappew* written by Satyapat Shant, an elderly comrade. And he is quietly sitting on a bench all through, fetching and passing all the files that she needs, but when it comes to poetry and his introduction as 'our party poet, the people's poet' he leaves his innocuous perch to join Vimla Dang. Both of them sing the lines with fervour, tears in their eyes, oblivious to the formality of an interview, conscious only of the sufferings of Punjab.

IN THE TIME OF

the victims of terrorism and the families of the slain, cutting across communal lines. Her organisation fights for the cause of the victims in courts and rehabilitates them

*Hanja chham chham sa-
gade ne
Vehran te soonh pa-
gare*

lying village. Her booming voice startles you into listening. The questions die on your lips as the loud school marm tone tells you about the agony of Punjab. The tone seems to imply a reprimand and you begin to wonder what you have done to annoy, till the hearing aid is noticed and the realization that the volume is directed more at herself. And then the quaintness of personality, the no-nonsense

TERROR

*Ghata kaleean ne
Desh Punjab mere kisse nazran laeean
ne*

(Tears flow freely. The courtyards are desolate. Dark clouds gather. Someone has cast an evil eye on my land, Punjab.)

Says Gursharan Singh, street theatre activist, of Vimla Dang, "She is one of the most devoted social workers. I admire both Vimla and her husband, Satpal Dang, as there is nobody else doing so much to rehabilitate the victims of terrorism in Punjab. As human beings too they are a rarity." He recalls the time when she was President of the Chheharta Municipal Committee, "It was a marvel to see her functioning as an administrator, working day and night to get things done."

In another stark looking room in Ekta Bhavan sits Satpal Dang, the man who shot into prominence in the Sixties when he, contesting on a Communist Party of India ticket, defeated the then chief minister of Punjab, Gurmukh Singh Musafir, in the assembly elections. He lifts his head from his papers and it is a warm, welcoming face that greets you, eyes smiling with kindness and humour. Working at his desk, he is today more a political commentator than a politician: no civil rights violation goes by in

MENDING BROKEN LIVES

The other face of the bustling city, the one that Vimla and Satpal Dang encounter, is the face that has seen the horror of bullets and now grapples with the aftermath behind the privacy of closed doors.

A short distance from Ekta Bhavan, where the Dangs function from, is Tarsem Lal's (40) house. A sightless Tarsem sits on his bed. A kindly neighbour talks to him while his old mother hovers around, bringing in tea, going out for a packet of biscuits, because the Punjabi spirit of hospitality cannot be forgotten even in the most trying circumstances. Tarsem had been a healthy, well-built man with large, sparkling eyes before April 21, 1986.

That day he was on his usual duty as an octroi officer at the barrier on the Batala road (two miles ahead of village Verka in Amritsar district) and with him was Amarnath, a peon. Two terrorists came, looted the barrier and then shot at Tarsem Lal and Amarnath. The latter died on the spot and Tarsem got hit by a bullet in each of his hands and the third in the middle of the forehead, destroying his eyesight forever.

Tarsem relates the story with a stony indifference. It is his mother who betrays a sense of sorrow, her face crumples up at the mention of that gory night. She sits quietly shedding tears till her son consoles her saying, "What can be done, it has happened

now." His calm breaks only when he points out, "The medicines that have been prescribed for me mean a daily expenditure of Rs 25 while my wife gets a medical allowance of mere Rs 30 per month. The choice is between the needs of my children and medicines for me. I often long for death."

Tarsem stopped receiving his salary after January 1, 1987. Following which Vimla and Satpal Dang pursued his case so that he was retired on July 20, 1987, given a compensation of Rs 100,000 by his employer, the Amritsar Municipal Corporation, and his wife was given a job as a clerk. Says Tarsem, "I was not a communist party worker, just a plain citizen whom

the Dangs helped and they are like God to me." But Tarsem had the stoicism to refuse the Dangs' offer to help educate his children. He told them, "There are others who are more in need." And in his mind there is no such thing as a communal divide. "Sikhs are also dying, Hindus are also dying. But we want peace," he says.

This generosity and incomprehensive absence of bitterness one comes across even in the worst affected parts of Punjab. Baldev Singh (30), his legs encased in braces, his crutches resting by his side, still has it in him to joke about his inability to study beyond class six because "we could not learn English and the schoolmaster would get exas-

Punjab without his pen bringing it to notice. So many newspapers including the *Times of India* publish his columns that the joke doing the rounds is that a journalist once pleaded with him, "Don't take away our bread." The fact that he was at one time the "best parliamentarian" in Punjab is evident from the clear and articulate analysis he puts forth even in an ordinary conversation. You can disagree with his politics, but his genuine concern you cannot doubt.

Work takes a heavy toll of this couple so that they are left with very little time for each other—scribbled notes often taking the place of verbal communication. He sends a note to her through a messenger asking when she would be coming to office and the messenger comes back saying 'after she finishes making the *chapattis*' and he just grins at us—perhaps at this remnant stereotype in the midst of their entire revolutionary existence. Over the 30 years in Amritsar they have come to be known as the 'faqir couple'. They have been living in a two-room quarter in the labour colony with minimal comforts. In the absence of a maid Vimla Dang comes to office after

making *chapattis* for dinner, Satpal Dang cycles to work and back. He used to travel by ordinary buses even as a minister in the Gurnam Singh ministry. A way of life chosen by the Dangs out of a sense of commitment.

Says Oshima Raikhy, president of Punjab Istri Sabha, "I admire them both from the depth of my heart. In Punjab there is no one who can match their dedication to the self-chosen task. Their rapport with their comrades is based on a very personalised concern for them. People love them and even put up their photographs in their houses." Perhaps the only kind of ill-feeling they had evoked before the Punjab problem

erupted, came from the parents of girls who wanted to marry men of their choice and the Dangs always supported these marriages. Gursharan Singh recounts a particular case of the daughter of a sympathiser of the CPI. He was a small industrialist and would not agree to his daughter marrying an old-time party worker: caste difference reinforced his disapproval. But the Dangs pushed ahead with the marriage, and the

(Left) Vimla Dang, and (right) Tarsem Lal, now sightless, describes how he was shot at. His mother cannot help crying

perated and beat us." This is village Dhattal (about 6 km from Amritsar) where Baldev Singh now spends his days moving around on his crutches or on a motorized wheelchair which the Red Cross has provided him with.

On August 17, 1986 he was walking back from his first day's work as a power-loom worker when he and his companion were accosted by three men and taken to a secluded spot. Their crime: while being Sikhs they had cut their hair. Recalls Baldev,

"Down that road the next man who came without a turban was also asked to stop. However, another person they stopped got scared and set up a noise and so they shot him dead, shot blindly at us and ran away." Baldev's companion died, the other was shot in the hand and Baldev was hit by a bullet in

his throat. Another bullet landed in his spine, rendering his legs useless. The Punjab Istri Sabha fought his case and got him the government compensation of Rs 20,000 besides Rs 250 as monthly pension. Says Vimla Dang, "At that time compensation to the injured was Rs 5,000 but our plea was that this was a special case.

It is his old mother who does everything for him and she cries even as she talks of his helplessness. In fact the reason why he has still not grown his hair is because that would complicate that much more the process of dressing up. But then nor does he subsequently fear moving around in his own village. Both Baldev and

his mother look uncomprehending when they are asked if there is anything to fear in the village, "*Ithe dar? Eh te apna pind hai* (Fear here? But this is our own village).

Asha (39) and her six children have however moved to Amritsar from Basir ki Kalan (8 km from Amritsar) after her husband Dr Chiranjilal (40) a registered medical practitioner, was shot dead on March 23, 1987. The education of the two eldest daughters is being financed by the Punjab Istri Sabha Relief Trust under their scholarship scheme. The eldest, Babita, an attractive, confident 19 year old who is doing her B.A. second year from Khalsa College with philosophy and home science, seems a

happy enough youth but go back with her three years and as she recounts that day in '87 her lips tremble and the tears cloud her vision. For her mother, Asha, life changed dramatically. Vimla Dang helped her get a job as a clerk in the deputy commissioner's office but she had to reorient herself as a working woman with the responsibility of five daughters and one son. "Mummy faced a lot of problems in the first one year," explains Babita, "but then she got adjusted." Asha draws a salary of Rs 1400.

All the children have identified a profession for themselves. In one corner of the room stands a sitar and on being asked, Babita shyly acknowledges it as hers. And for a moment that same incomprehensible sense of hope seems to halo everything.

storm that followed engulfed them as well.

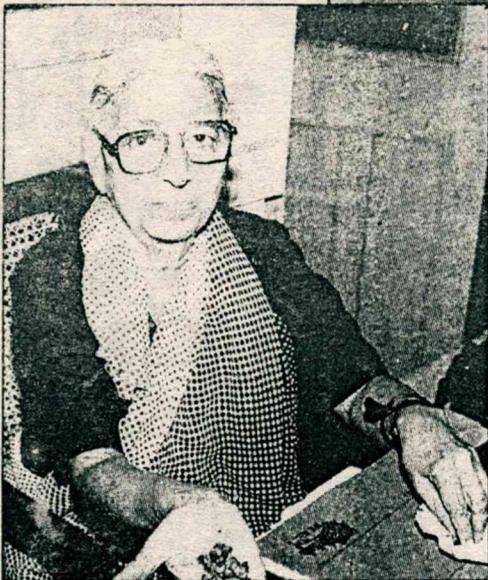
Both Satpal and Vimla Dang, *nee* Bakaya, come from affluent backgrounds, but the choices they made have not only brought them austerity, but also threats to their lives. "Since they are so vocal against terrorism and violence, their concern for civil rights is viewed with suspicion by the ultras," says Gursharan Singh. The security measure of an armed guard behind a few sandbags near the entrance to Ekta Bhavan cannot take away from the spirit of fearlessness that one encounters within. Nor is it a fearlessness born of ignorance. Rather a thoughtful response after a face-to-face encounter with stark reality.

Vimla Dang holds out in her palm a handful of blood-soaked pebbles while she fights the tears in her eyes. In March this year 13 people had been pulled out of a bus at

well on its way. Donations have come to them from all over the country—West Bengal, Andhra Pradesh, Kerala, Bihar, UP, Delhi—from people of all professional hues. And instead of feeding Brahmins on a happy occasion or donating money to a *gurdwara*, many people send cheques to the Punjab Istri Sabha Relief Trust.

From January 17, 1989 to March 31, 1989 the trust gave aid of Rs 25,990 to nearly 34 families of victims of terrorism. Members of the trust have visited victims of shootings and bomb blasts in hospitals and in their homes in Amritsar, Batala, Sirhind, Moga, Chandigarh, Patiala, Jalandhar and Ludhiana and distributed aid ranging from Rs 200 to Rs 1000 per person, the monthly expenditure of the trust on this endeavour being Rs 20,000. In 1984 the focus had been different and the Punjab Istri

(Left) Vimla Dang, (above) Baldev Singh, a victim of terrorism, and (right) Satpal Dang; against the reign of terror

Bhaiki Talwandi village and shot. These pebbles are the silent witness and Vimla Dang brought them back with her in a gesture of hopeless despair since all the dead and wounded had already been taken to hospitals. "There was nothing for me to do at that moment, so I gathered up these pebbles," she says.

But then she has been doing a whole lot more than just symbolic gestures. She was one of the first women to join the CPI and then along with Litto Ghosh, she

founded the Punjab Istri Sabha. Looking back at her life, she says, "We never had children because there was no time for rearing them." And the Punjab Istri Sabha must have exhausted all the rearing she could do.

From being an organisation that handled the sorrows that everyday life threw up, the Sabha gradually began to gear itself up to mitigate the aftereffects of horrors which too had become an everyday affair in Punjab. In January 1989, they constituted the Punjab Istri Sabha Relief Trust which has been able to continue and enhance all the projects of the parent body. With an initial helpful push of Rs 600,000 from comrade Gurdass Dasgupta, an MP from West Bengal, the relief trust was

Sabha had sent Rs 30,000 to Delhi through the National Federation of Indian Women, for the riot affected. "But then terrorism became a menace here," says Vimla Dang. Istri Sabha's activities moved back into Punjab.

Even while Vimla Dang is dictating the statistics, a little girl runs in to her mother (an Istri Sabha worker), saying, "They are bringing in three dead bodies on a cart to the police station and two of the bodies are completely mangled." Part of the daily toll. Coming from a little child one is shocked into the realisation that this generation of seven and eight year olds in Punjab has seen death in its most brutal guise. Trying to stem the danger of a whole generation growing up embittered, the Istri Sabha has been implementing a monthly scholarship scheme for the children belonging to terrorism-

the Vishva Shiksha Niketan agrees. According to principal Seema Verma of the Police-DAV school, the police department is not worried about educating their girls. "But now we have sent them a proposal to sanction a girls' hostel," she says.

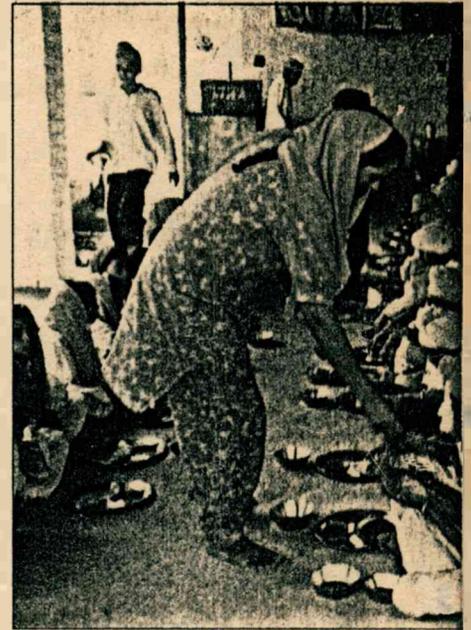
The Punjab Istri Sabha, which had started work during the anti-Sikh riots of 1984, set up a relief trust in 1989 when on certain days 20-30 bodies were cremated on the same ground. "In the beginning we gave the families some monetary help. But when the government launched its compensation scheme, we shifted our attention to the education of their children," explains Bimla Dang, honorary secretary of the trust.

The trust gives stipends—ranging from Rs 60 to Rs 500 depending on the class in which they are studying—to 600 children. Almost all the beneficiaries are children whose fathers were

distributes the aid three times a year. "Books, shoes, uniforms, are all covered," says she, claiming that the RSS is doing what the government should be doing.

Dang and Chawla admit that their work was at best only symbolic. Police records vouch for it. They show that the casualties from January 1989 to February 1993 were: civilians—7723; policemen—1910; and terrorists—7353. The figures prove that the children of civilians and terrorists killed during the bloody years may not be getting a fair education.

Not that schooling, complete with subsidies and special attention, guarantees a secure future for the children. The government's job promises remain mostly on paper. The compensation amounts, though increased from Rs 10,000 to Rs 1 lakh, is not always enough to sustain a family till the children stand on their feet. In many cases, even the

Ours is a social organisation. The terrorists were anti-social. Why should we help their families?

—*Bimla Dang, honorary secretary, Punjab Istri Sabha*

Committed crusaders

But life after school remains bleak for the orphans of Punjab

killed by terrorists or accidentally in police firing. Fund raising has become difficult with the return of normalcy, but the applicants for aid continue to increase, as more children come of school age. Dang, who believes that such assistance is the best form of help, brushes aside questions why the trust does not help orphaned children of terrorists. "Ours is a social organisation. These people were anti-social. Why should we help their families? It is difficult enough raising funds for those who have been victimised by the terrorists," she says. The trust has referred 40 orphaned children to the SOS village at Bawana near Delhi and 13 children to the Bal Niketan in Patiala.

The Punjab Pidit Seva Prakalp Samiti, run by the RSS in Amritsar, adopted 2,500 children over the years. According to the BJP legislator Lakshmi Kanta Chawla, the samiti arranges a donor for each child's education and

compensation sparked family feuds, forcing mothers to give the money to the other members of the dead husband's family and walk out with the kids.

"Ultimately the children are a national responsibility. We are doing our bit. Once they grow up, what can we do with them?" asks R.K. Jain. Even the missionary zeal of these organisations may not save every child. For somewhere along the line many become rebellious. Nothing can change Sandeep Kaur's decision to grow up to "kill my father's killer". "These children may never be able to form close relationships," says Dr Savita Malhotra, child psychiatrist at the Post-Graduate Institute, Chandigarh.

The wound may heal with the years, but the scar doubtless is going to be indelible.

—VIJAYA PUSHKARNA in Amritsar, Anandpur Sahib and Pinjore

THE traumatic years of Punjab had thrown schooling out of gear all over the state, but the worst hit were the border districts of Amritsar, Gurdaspur and Ferozepur. If the towns remained curfew-bound or under siege for an endless period, the countryside was silenced by militants. Parents preferred not to send their children to schools, and teachers, particularly in government schools, stayed away from remote village schools on one pretext or another.

Many senior police officers fighting militancy in the early years sent their children to distant residential schools, where the names of the children were changed, as those of their fathers. The schooling of these children was a confidential affair and, according to a police officer, it was financed from a secret fund.

But when the police realised that they could not provide security to all

Handwritten signature or initials in a circle.

Pt AUTAR LAL BAQAYA Sahib, Son of Pt MOHAN LAL BAQAYA Sahib.
(Translated from Bahar-e-Gulshan-e Kashmir, Vol I, pages 88-93 and 727,
published in 1931 by the Indian Press Ltd, Allahabad (See photocopy placed below).

His father, Pt Mohan Lal Sahib Baqaya son of Late Pt Jiya Lal Baqaya Sahib, Tehsildar is, at present, 'Sar-rishte-daar' to the Sub Divisional Officer, Kasur (Punjab). His mother is the daughter of Late Pt Mohan Kishen Sahib Haksar of Delhi. He was married, in 1919 to the daughter of Pt Roop Kishen Sahib Agha, who is, at present, Distt and Sessions Judge, Allahabad.

He was born in Gujrat (Punjab) in 1897. After being educated upto Entrance, which he passed in the Ist Division, he was admitted to F Sc class in Mission College, Lahore. But the environment there and, also, the Science subjects were not to his liking. So, he passed his BA exam from DAV College, Lahore. Those were the best days of his studentship. Philosophy, Economics and English Literature were subjects he was particularly fond of. Thus, when he passed his BA exam, despite the fact that it is difficult to obtain a 1st Division in these subjects, he passed it in the 2nd Division, missing 1st Division by only one mark. He got a prize from the Kashmiri Pandit Associaton for standing first among the Kashmiri students from Punjab. Thereafter, he got admitted to Govt College, Lahore with Economics as his subject. But, unfortunately, he was unsuccessful in attaining this last degree. This failure made him lose interest in Govt service and he sat at home, doing nothing, for eight long years. During this period his attention was drawn to Business, but he did not like it.

Finally, in 1925, he went to Malwa and started farming. Though none of his ancestors had followed this profession, it suited the Pt Sahib very well. And now he is living in affluence at Basoda (Gwalior State). To pass time, he has taken up a few honorary assignments, viz, President, Panchayat Board and Chairman, Trade Committee. He is also preparing for an exam in Law.

For the last nearly three years he has been indulging in literary pursuits. He was, of course, fond of poetry and literature from the very beginning, but his feelings were preserved within his heart. A Mushaira was held in Basoda, which brought his feelings (emotions) to the fore and he obtained great applause when he recited his first Ghazal in 1928. Now, this is a continuous process.

His style is evident from the following Ghazals of his:
(16 Ghazals and one humourous verse, all in Urdu, are given here. See photocopy placed below.)

پنڈت اوتار لال بقایا

پنڈت اوتار لال بقایا صاحب خلف پنڈت موہن لال بقایا صاحب۔
 آپ کے والد پنڈت موہن لال صاحب بقایا خلف پنڈت جیالال بقایا صاحب تحصیلدار
 مرحوم۔ آج کل قصور (پنجاب) میں صاحب سب ڈویژنل آفیسر کے سررشتہ دار ہیں۔ آپ کی
 والدہ پنڈت موہن کشن صاحبہ کسر مرحوم دہلوی کی لڑکی ہیں۔ آپ کی شادی ۱۹۱۹ء میں
 روپ کشن صاحب آغا کی صاحبزادی کے ساتھ ہوئی تھی جو آج کل الہ آباد میں ڈسٹرکٹ
 اور سشن جج کے عہدہ پر ممتاز ہیں۔

آپ ۱۸۹۶ء میں بمقام گجرات (پنجاب) پیدا ہوئے۔ وہیں انٹرنس تک تعلیم
 پائی اور درجہ اول میں پاس ہوئے۔ ۱۹۱۲ء میں لاہور کے مشن کالج کے ایف۔ ایس
 سی کلاس میں داخل ہوئے۔ مگر وہاں کی آب و ہوا اور سائنس کے مضامین طبیعت
 کے خلاف تھے اس لئے بی۔ اے۔ ڈی۔ اے۔ وی کالج لاہور سے پاس کیا۔ یہ زمانہ

آپ کی طالب علمی کے زمانے میں سب سے بہتر زمانہ تھا۔ فلاسفی اور اکاؤنٹس اور انگریزی ادب ایسے مضامین تھے جن سے خاص دلچسپی تھی چنانچہ جب بی۔ اے میں کامیاب ہوئے تو باوجودیکہ مضامین ایسے تھے جن میں درجہ اول کے نمبر تک پہنچنا عموماً مشکل ہوتا ہے تاہم امتحان میں صرف ایک نمبر کی کمی سے بجائے درجہ اول کے درجہ دوم میں کامیابی ہوئی اور پنجاب کے کشمیری طلباء میں اول رہنے کا انعام کشمیری پنڈت ایسوسی ایشن سے پایا۔ اس کے بعد اکاؤنٹس کا مضمون لیکر گورنمنٹ کالج لاہور میں داخل ہوئے مگر قسمتی سے اسے آخر ڈگری کے حاصل کرنے میں آپنا کامیاب رہے۔ اس ناکامیابی نے سرکاری ملازمت کی طرف سے دل برداشتہ کر دیا۔ اور آٹھ برس تک بیکار گھر پر بیٹھا رکھا اس عرصے میں تجارت کی طرف بھی توجہ کی مگر طبیعت کو کچھ اس سے لگاؤ نہ تھا۔ آخر ۱۹۲۵ء میں مالوہ میں جا کر زمینداری کا سلسلہ شروع کیا۔ اگرچہ آباؤ اجداد میں سے کسی نے یہ پیشہ اختیار نہیں کیا تھا مگر پنڈت صاحب کو بہت مرغوب ہوا۔ اور اب فارغ البالی کے ساتھ بے مقام باسو دریاہست گوا لیا ر زندگی بسر کر رہے ہیں۔ دفعہ وقتی کی غرض سے دو تین مشاغل اعزازی طور پر لے رکھے ہیں۔ یعنی آپ پنچایت بورڈ کے پریسیڈنٹ ہیں اور تجارتی کمیٹی کے چیئرمین۔ وکالت کے امتحان کے لئے بھی آپ نیا ر ہو رہے ہیں۔ تقریباً تین سال سے آپ فکر سخن کرتے ہیں شعر و سخن کا شوق تو آپ کو شروع ہی سے تھا مگر جذبات سینہ میں محفوظ تھے باسو دہ میں ایک بزم مشاعرہ ہوئی جس نے ان جذبات کو ابھارا چنانچہ ۱۹۲۸ء میں پہلی غزل پڑھ کر آپ نے داد سخن حاصل کی اور جیسی سے اپنے اس سلسلہ کو جاری رکھا غزلیات ذیل سے آپ کی طبیعت کا رنگ ظاہر ہوتا ہے۔

دیکھ کر طرز ستم اُس بانی بیداد کا   رنگ پھیکا پڑ گیا چرخ ستم ایجا د کا
 بے کسی میں حال مت پوچھو دل ناشاد کا   چھٹ رہا ہے ساتھ بھی اب نالہ و فریاد کا
 آہن ہوں تیرے سنگ در پہ پھر سر پھونے   دشت بے تکیہ تھا مجھ آوارہ و آزاد کا

ہائے اُس جُبل کی حالتِ اجونہ پا کر نام کو
 لکھ رہی ہو اب خزاں میں جانیں کیا کیا سوچ کر
 مل چکی تسکینِ دل کو جا کے مقتل میں اجاں
 نطفِ دردِ زندگی - ذوقِ عذابِ جاں کنی
 اثر یہ تھا شبِ وصل اپنی قسمت کی بُرائی کا
 ہے میری بندگی سے نامِ شانِ کبریائی کا
 دل پر درد میں ہر اہلِ دل کا درد ہے پنہاں
 کھڑا ہوں چشمِ آبِ بقا سے دو قدم آگے
 بیانِ زخمِ دل لکھنے لگے ہیں خونِ دل سے ہم
 جھلک ہی گر نظر آئے کہیں اس رو کا باں کی
 یہ کیسا دیکھئے موسم میں انقلاب آیا
 کبھی نہ سانس میرے وہ بے نقاب آیا
 کچھ اضطراب کے ساتھ اس طرح شباب آیا
 یہ مختصر سی ہے اپنے شباب کی رُوداد
 ہوئی پسینہ پسینہ جبینِ صبحِ بہار
 کتابِ زندگی اپنی ہے ایسی درد بھری
 لے اے بٹو سوشبِ فرقت کے جاگنے والے

خود اپنے حسن کا جلوہ تھا دیکھنا منظور

اتر کے قطرہٴ شبنم میں آفتاب آیا

نالہ وہ نالہ - نہ ہو ختم اثر ہونے تک
 درد ہے درد پہ درماں کا اثر ہونے تک
 اشک وہ اشک - بے خونِ جگر ہونے تک
 آہ ہے آہ کسی کو نہ خبر ہونے تک

مرگ ہے مرگ مگر پیشِ نظر ہونے تک
دیکھنا طولِ شبِ غم کا ہماری انداز
سیکڑوں عشق میں اندازِ جنوں نے بدے
کیوں دلِ ناداں لٹے جاتا ہے بزمِ یار کو
سیکھ جاتا بھولنا میں بھی ترے اقرار کو
سخت جانی کو بہت جو ہر نمائی کا ہے شوق
حیف ہے دستِ جنوں تارِ رگِ حال چھوڑ کر
خود بخود سی جائیں زخمِ دل اگر پالیں کہیں
اگ لگ جائے تری اس سوزِشِ پہناں کو ہائے

میری ہی قسمت کے پلٹوں نے سکھایا بیگم

یہ سلیقہ گردِ شوں کا چربخِ نا ہنجا کو

یہاں تک حالِ دل کہنے میں قاہر تھی زباں میری

کہ مشکل ہو گئی میرے لئے طرزِ بیاں میری

چلو چپ بھی رہو بس اب نہ کھلو اڈ زباں میری

تمھاری داستاں ہے! کیا سنو گے داستاں میری

ادھر لذت ہے مرنے کی ادھر جینے کا چسکا ہے

حیاتِ جاوداں میری نہ مرگ ناگماں میری

تپک پڑتا ہے گراک قطرہٴ خوں جوشِ گرہ میں

تو نادم ہو کے رو دیتی ہے چشمِ خوں چکاں میری

ہے اتنا رشک آپس میں کہ سر گرمِ فغاں ہو کر

کھلے جو لب کہیں میرے تو جل اٹھی زباں میری

بس اب خاموش ہوتا ہوں کہ دل پر سننے والوں کے

اثر کرنے لگی ہے سوزِشِ آہ و فغاں میری

سر کو مقصود جو سنگِ درِ جانانہ ہے
دل دیوانہ کہیں اور ٹھکانہ کرے
میں وہ بدست منے جو رستم ہوں کہ فلک
جلوہ گہ ناز و تصور کا کبھی تھا یہ دل
تیری محفل سے اٹھلے ہوئے سودانی کا
جس جگہ بیٹھ گیا اُس کا وہ کا شانہ ہے

مجھ کو یاں فخر ہے جس در پہ جبیں سائی کا

اُس کا ہم پاریہ نہ کعبہ ہے نہ بتخانہ ہے

ہے درد کے لئے جاں اور دردِ جان کے لئے
میں تو خضر میں عمر جاوداں کے لئے
کہاں تو گر دیشِ برگشتہ بخت پھرتی رہی
امیدِ دل میں جو آئے نہ پائی خوب ہوا
جگر تپش کے لئے۔ دل غمِ نہاں کے لئے
یہاں تو زندہ ہیں اک مرگِ ناگماں کے لئے
کبھی تو باعثِ رشک ہوتی آساں کے لئے
جگہ تھی پہلے ہی کم سوزشِ نہاں کے لئے

گلوں سے کہہ کے چلی عنذیبِ رو رو کر

بلا کی برق ہے بیتاب آشیاں کے لئے

ہر ادا اُن کی غضبِ ہوش رُبا ہوتی ہے
غیر کے واسطے پہلو میں اُدھر جا ہوتی ہے
ایک محسوسِ محبت ہی سے پوچھے کوئی
ناگماں موت میں ملتی ہے کہاں لقاوتِ درد
اہلِ دل کو سبق آموز فنا ہوتی ہے
پھر اُدھر دل کو نصیب آہ و بکا ہوتی ہے
ہوش کہتے ہیں کسے؟ بے ہوشی کیا ہوتی؟
تجھ سے لے جاں کنسی آسکینِ فنا ہوتی ہے

کیا ملازمت سے کیا موت سے مل جائیگا

دل کو بے فائدہ امیدِ جزا ہوتی ہے

اس غم میں ہے اے دل! کبھی اُس غم میں پڑا ہے
معنی سے ترے مجھ کو اہلِ اواسط کیا ہے؟
کیا بیٹھے بٹھائے تجھے کب بخت! ہوا ہے
ہر صفحہ ہستی مرا فرہنگِ فنا ہے

اک بت ہی نہیں ہے کہیں مخصوص پرستش
زندہ ہوں فقط مرگ کی امید پر۔ - ورنہ
آرام لحد میں مرا ہر خواب پریشاں
کیا پوچھتے ہو حال دل زار شبِ غم ؟
بت خانے کا بت خانہ تاثر کا خدا ہے
یہ قالب ہستی بھی تو بھینے کی سزا ہے
صدر و ز قیامت کی حقیقت سے سوا ہے
اک خون کا دریا ہے کہ آنکھوں سے بہا ہے

ہو لفظِ تمنا مرا شرمندہ معنی

اسے غیرت دل ! حیف ہے افسوس کی جاکا

ہجوم درد دل سے خونِ چشم ترکو کیا نسبت
الہی خیر ہو زیر زمیں خاکِ غریباں کی
وہ میری آہ و زاری سن کے باہر آگیا لیکن
وہ نغمہ پیدا ہوتا ہے جو ستاروں کی حرکت سے
وہ طوفاں ہو کے اٹھا تھا یہ قطرہ بن کے نکلا ہے
رقیبوں کو لے وہ سامنے مدفن کے نکلا ہے
کسے معلوم؟ دشمن۔ دوست یا کیا بن نکلا ہے
مری آتش نوائی کا کرشمہ بن کے نکلا ہے
نشانِ نکمیں جنوں ہے کہ ترا دیوانہ
ستم دردِ تمنا ہے کہ اُلفت کا مریض
مگر چشمِ تمنا کا تماشا دیکھو
دیدہ آبلہ ٹپکائے نہ کیوں اشکِ نشاط؟
نشہِ عشق میں بے ہوش بھی مہیا رہی ہے
طالبِ زیست بھی ہے جان سیزا رہی ہے
طالبِ دید بھی ہے خائف دیدار بھی ہے
پیش پاؤشت بھی ہے اور تہ پاخا رہی ہے

نہ کرو شکوہ محرومی قسمت نہ کرو

زندگی کہیں ہے یاں جیت بھی ہے ہار بھی ہے

علاج دردِ جگر ہم بھی آؤ کر دیکھیں
گلاہ سرت میں اپنی نہ شکوہ خواہی
نظر کو اہل نظر کی کہیں نظر نہ لگے
خود اس کو ہو گیا سودا کسی کی اُلفت کا
جب آج مر ہی رہے ہیں تو خیر دیکھیں
جو چاہیں ہم پہ تم شوق سکوہ کر دیکھیں
اگر ہے شوقِ نظارہ تو پھر ادھر دیکھیں
علاج کرتا ہے کیا ہم بھی چارہ گرد دیکھیں
ہم اپنی ایک نظر سے کدھر کدھر دیکھیں
تھارے حسن کے جلوے سے اک جہاں ہنور

غزل ظریفانہ

قوم میں ری فارم ایوی ڈینٹ ہے
 اڑ گئے سولہ سنگھار آن کی جگہ
 ہم ہیں اب ایڈوانسڈ ہم میں ہر کوئی
 حضرت وائف جو بن جائیں وکیل
 آپ ٹوڈیٹ ہر لیڈی و ہر جینٹ ہے
 پاؤڈر ہے، کریم ہے اور سینٹ ہے
 لاٹ صاحب اور لیفٹیننٹ ہے
 بہر شوہر پیشہ ایجنٹ ہے
 میری بیٹی خوگر کنوینٹ ہے
 اب تو بس پابندی پریدینٹ ہے
 میرا بیٹا چیف ایکونٹینٹ ہے
 میں ہوں ایم۔ اے پاس مرچینٹ ہے
 کیسٹر آئل اور پیپر منٹ ہے

پھینک کر زیور ہوئی ہوں حوروش
 انتظام خانہ داری میں کہاں
 کان میں صرف ایک ہی بین ڈینٹ ہے
 نوکری میں جس قدر کنٹینٹ ہے
 میری بیٹی قوم کی سروینٹ ہے
 بے سری کا سر میں سودا ہے تمام
 دل میں آزادی کا سینٹی منٹ ہے

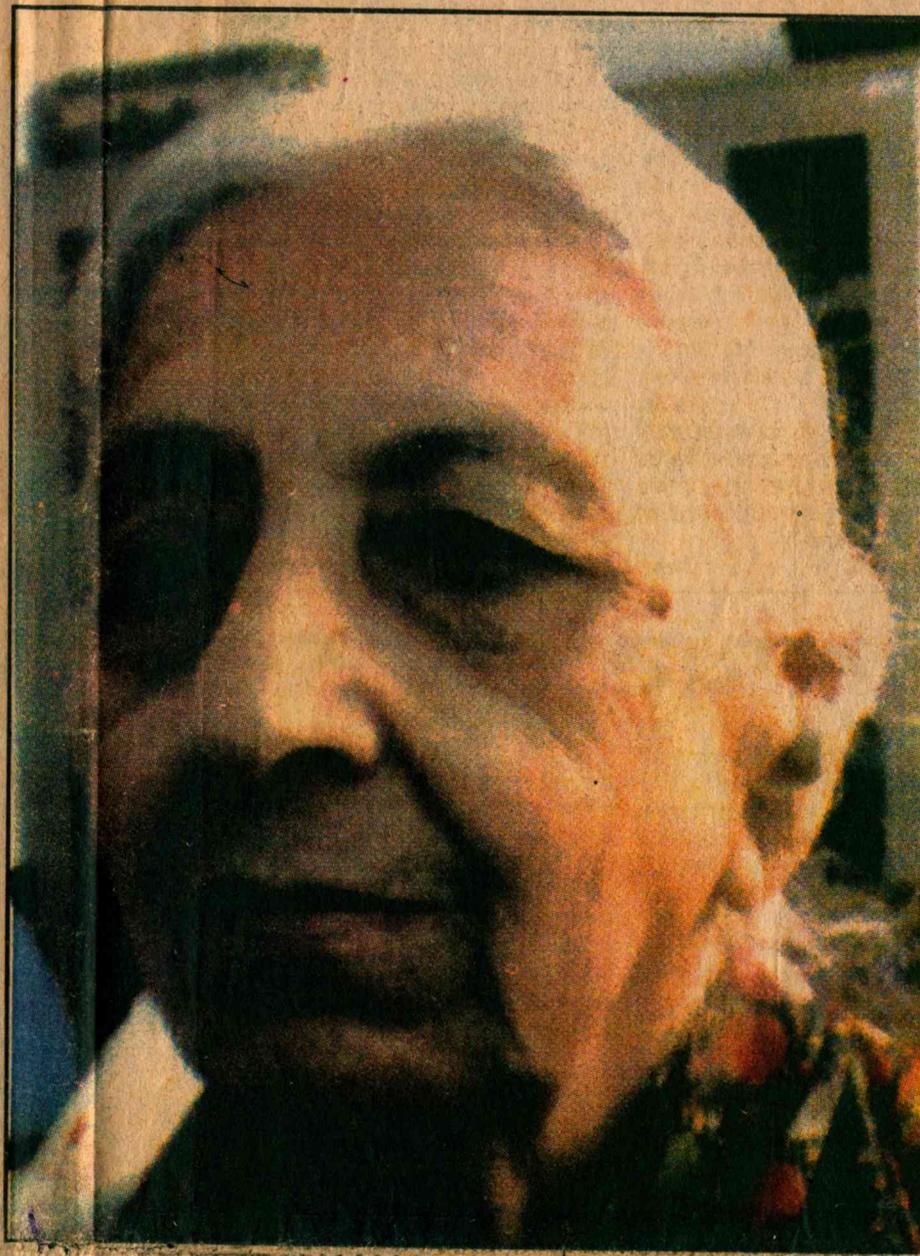
ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ

ਵਿਮਲਾ ਡਾਂਗ

ਬੀ ਬੀ ਸੀ ਦੇ ਹਿਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਸਕੂਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਟੀਚਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਸਰਲਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਇਸੇ ਹੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਸ਼ਸ਼ੀ ਬਕਾਇਆ 1942-43 ਵਿੱਚ ਸੁਹਾਸ਼ਨੀ ਏਕੋਕਰ, ਜੋ ਕਿ ਸਰੋਜਨੀ ਨਾਇਡੂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਬੰਬਈ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਔਫ ਐਂਸ ਯੂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਵੀਰ ਰਵੀ ਬਕਾਇਆ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪਰਵਾਰ ਉੱਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੁਹਾਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਮਿਕਾਲਿਨੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਐੱਸ ਐੱਸ ਯੂ ਅਤੇ ਏ ਆਈ ਐੱਸ ਐੱਫ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭਿਆ। 1943 ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਅੰਦਰ ਭਿਆਨ ਕਾਲ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਥਾ ਲੈ ਕੇ ਬੰਗਾਲ ਗਏ। ਕਾਮਰੇਡ ਸੱਤਪਾਲ ਡਾਂਗ ਅਤੇ ਬਲਰਾਜ ਮਹਿਰਾ ਇਸ ਸੁਕੋਭ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਅਸਾਂ ਬੰਗਾਲ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ।

1944 ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਇਗਲੋਡ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਬੰਬਈ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਦੋਵੇਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਔਫ ਐੱਸ ਯੂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਏ ਆਈ ਐੱਸ ਐੱਫ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 1945-46 ਦੇ ਆਈ ਐੱਨ ਏ ਦੇ ਨਤਾਵਾ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ 1946 ਦੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੇੜੇ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵੱਲੋਂ ਏ ਆਈ ਐੱਸ ਐੱਫ ਨੇ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰਗਰਮ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। 26 ਫਰਵਰੀ, 1946 ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਟੈਂਕਾਂ ਨੇ ਪਰੇਲ ਵਿੱਚ ਡੇਮ-ਡੇਮ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਿਲਾ ਆਗੂ ਕਮਲ ਚੌਛੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਈ। ਪਰੇਲ 'ਚ ਸਨਹਾ ਅਤੇ ਗੋਰਾ ਫੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ। ਉਸ ਰਾਤ ਅਸੀਂ ਭਾਤਾ ਕੁਚੁਲ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਪੁੱਜ ਸਕੇ। ਗੋਲੀਆਂ ਬੈਦ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਪਰੇਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਨਹਿਰੇ। ਇਸ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਵਿੱਚ 200 ਨਿਰੋਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲਾਸ਼ਾਂ ਵੇਖਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕੰਮ ਹਸਪਤਾਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਤਿ ਦਾ ਦਰਦਨਾਕ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭੜਕਾਏ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਫਸਾਦਾਂ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਖੂਨਦਾਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਸ਼ਸ਼ੀ ਬਕਾਇਆ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਖੂਨਦਾਨ ਵੇਲੇ ਸੂਈ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਰ-ਮਹੀਣ (Sterilized) ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸ਼ਸ਼ੀ ਬਕਾਇਆ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਕਵੀ ਸੀ। 'ਹਿੰਦੀ ਹਮ ਚਾਲੀਸ ਕਰੋੜ' ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੀਤ ਉਹਨੇ ਹੀ ਲਿਖੇ ਸਨ। 25 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਜਵਾਨ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੌਤ ਸਾਡੇ ਪਰਵਾਰ ਲਈ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਧੱਕਾ ਸੀ। ਸੁਹਾਸ਼ਨੀ, ਨੇ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੇ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਇਸ ਮੌਤ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

ਕਾਮਰੇਡ ਵਿਮਲਾ ਡਾਂਗ

ਜੁਲਾਈ 1947 ਵਿੱਚ ਏ ਆਈ ਐੱਸ ਐੱਫ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਪੁਰਾ ਵਿੱਚ ਆਈ ਐੱਸ ਯੂ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਗਈ, ਜਿੱਥੇ 1951 ਤੱਕ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸੀ ਪੀ ਆਈ ਗੋਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ, ਬੁਲਗਾਰੀਆ, ਪੋਲੈਂਡ, ਯੋਗੋਸਲਾਵੀਆ, ਫਰਾਂਸ, ਇਟਲੀ, ਡਿਨਨੇਡ ਅਤੇ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੀ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹਾਲਾਤ ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਵੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਵੇਲੇ 20-22 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। 1951 ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਪਰਤੀ, ਸਾਥੀ ਸੱਤਪਾਲ ਡਾਂਗ 1947 ਵਿੱਚ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਵਰਲਡ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਕਾਨਗਰੇਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪੁਰਾ ਆਏ ਸੀ। ਤੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰ ਕੇ ਹਿਦੁਸਤਾਨ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਦੇਸ਼ ਦਾ ਬਦਵਾਰਾ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਬਦਵਾਰੇ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝੱਲਦਾ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਮਰਠ ਆ ਕੇ ਵੱਸ ਗਿਆ। ਕਾਮਰੇਡ ਡਾਂਗ ਲਗਾਤਾਰ ਏ ਆਈ ਐੱਸ ਐੱਫ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਜੀਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਸਿੱਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। 1951 ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਏ ਆਈ ਐੱਸ ਐੱਫ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਕੰਮ ਆਰੰਭਿਆ। ਅਪ੍ਰੈਲ 1952 ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਸ਼ਾਦੀ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਈ। 1954 ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਫੋਰਟਾ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਸਾਥੀ ਡਾਂਗ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਆਰੰਭਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਲਾ ਅਤੇ ਮਹਿਰਾ ਮਿਲ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕੀਤਾ। 'ਫੋਰਟਾ ਦੀ ਚੋ ਭੈਣ', ਅੰਗ ਵਧੇ ਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਠਾ ਜੋੜੇ, ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰੋ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਹੇਠ ਸੈਕੜੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਰੋਜ਼ ਹੁੰਦੇ। 9 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਨੇ ਸਾਥੀ ਡਾਂਗ ਨੂੰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਰਨੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਝ ਗੈਸ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਈ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। 10 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਹੜਤਾਲ ਵਰ ਦਿੱਤੀ। ਪੁਲਸ ਨੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਹੂ-ਲਹਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੈਕੜੇ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਭੈਣ ਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੰਤਲਾ ਸੁਖਨ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਹ ਹੜਤਾਲ 36 ਦਿਨ ਚੱਲੀ। ਇੰਜ ਇਸਤਰੀ ਸਭਾ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਫੋਰਟੇ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਮੁਨੀ ਲਾਲ (ਲੋਗੋਟੀਵਾਲਾ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਮਣ ਸਿੰਘ ਨੇ 1955 ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਵਿੱਚ ਅੰਡਰ-ਗਰਾਉਂਡ ਰਹਿ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਥੀ ਵੀਰ ਭਾਨ ਨੇ 22 ਦਿਨ ਦੀ

ਬੁੱਝ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੋਲੀਆਂ ਇਹ ਸਨ :
 'ਬੱਲੇ ਬੱਲੇ ਭਈ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਅਰੇ ਮਾਰਦੇ, ਵੀਰ ਸੋਹਣਿਆਂ ਮੁਖੜਿਆਂ ਵਾਲੇ।
 ਬੱਲੇ-ਬੱਲੇ ਭਈ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲਾਂ ਨੇ ਵੀਰ ਰੰਗੇ ਬਦਰੰਗ ਨੇ ਕੀਤੇ।
 ਭਈ ਅੰਗ ਲੱਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਪੈਰੀਂ ਬੋਝੀਆਂ, ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਥਕੜੀਆਂ।
 ਬੱਲੇ-ਬੱਲੇ ਭਈ ਭੈਣਾਂ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਜਥਾ ਤੁਰਿਆ, ਸਾਰਾ ਫੋਰਟਾ ਥਰ-ਥਰ ਕੈਰਿਆ।
 ਭਲਾ ਕਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਥੋੜ੍ਹ ਲਿਆ।
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਨ ਤਲੀ 'ਤੇ ਧਰ ਲਈ, ਕੰਧ ਏਕਤਾ ਕਮੇਟੀ ਸਾਡੀ ਦੀ,
 ਦਿਨ ਦਿਨ ਤਾਕਤ ਵਧਦੀ ਜਾਵੇ।
 ਇਸ ਸੰਗਰਾਮ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਦੀ ਮਿਊਂਸਪਲ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮੁਹਾਜ਼ 9 ਦੀਆਂ 9 ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਪੈਦਲ ਤੁਰ ਕੇ 20 ਮੀਲ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਬੈਦੀ ਫਾਰਮ ਤੱਕ ਤਹਿ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਲਾਮਿਸਾਲ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਾਲਾ ਮੋਰਚਾ ਸੀ।
 ਇਸ ਸੰਗਰਾਮ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਦੀ ਮਿਊਂਸਪਲ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮੁਹਾਜ਼ 9 ਦੀਆਂ 9 ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਪੈਦਲ ਤੁਰ ਕੇ 20 ਮੀਲ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਬੈਦੀ ਫਾਰਮ ਤੱਕ ਤਹਿ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਲਾਮਿਸਾਲ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਾਲਾ ਮੋਰਚਾ ਸੀ।
 (ਥਾਕੀ ਆਖਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸੰਖੇਪ)

ਵਿਮਲਾ ਡਾਂਗ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਹ ਜੀਵਨ-ਕਥਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ 'ਸਮਸ਼ੀਰ' ਨਾਂਅ ਦੀ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕੰਵਲਜੀਤ ਢਿੱਲੋਂ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਸਵਾਲ-ਨਾਮਾ ਭੇਜ ਕੇ ਮੰਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਖਾਸ ਕਰ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵਿਮਲਾ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ, ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਵੰਗ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਪਿਆ, ਉਹ ਸੰਪਰਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਅਸਿੱਧੀ ਕੁਰਲੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਮਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕੰਦਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦੇ ਦੋ ਇੱਕ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਬੇਟੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰਗਰ ਕਵੀ ਦੀ ਭੈਣ, ਖੁਦ ਵੀ ਇੱਕ ਨਹਾਇਤ ਹੀ ਕੌਮਲ ਭਾਵੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਏਨੀ ਲੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਗਜ਼ਲ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ੇਅਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਘਰ ਕਾ ਕਾਮ ਤੋਂ ਕੁਛ ਕਰਤੀ ਨਹੀਂ,
 ਬੇਟੀ ਹਮਾਰੀ ਕੌਮ ਕੀ ਸਰਵੈਟ ਹੈ।
 ਕਿੰਨਾ ਗੈਰੂ ਸੀ ਇੱਕ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਰਗਰ ਬੇਟੀ ਬਾਰੇ।
 ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਵਿਮਲਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਪਰ ਚੰਗਾ ਇਹੋ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਖੁਦ ਹੀ ਇਸ ਖੂਬਸੂਰਤ ਲਿਖਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਨਣ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪਰਵਾਨਾ ਹੋਰ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ : ਸੰਪਾਦਕ

ਮੈਂ ਵਿਮਲਾ ਡਾਂਗ ਇੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤ ਪਰਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਜਨਮ 26 ਦਸੰਬਰ 1926 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਲਾਹਾਬਾਦ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ (ਪੰਜਾਬ) ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਸਰ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹੀ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਮਿਸ ਮੁਨਾਲਿਨੀ ਚਟੋਪਾਧਿਆਇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸਰੋਜਨੀ ਨਾਇਡੂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕਮਲਾ ਬਕਾਇਆ ਇਸੇ ਹੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਅਧਿਆਪਕਾ ਸਨ। ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਨਰਡ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ 1945 ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਪਰਵਾਰ ਬੰਬਈ ਸ਼ਿਫਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਵਿਲਸਨ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਬੀ ਏ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ Honours in Economics ਨਾਲ ਗ੍ਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਕੀਤੀ। ਉਪਰੰਤ ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਦੇ ਸਕੂਲ ਅੰਦਰ ਇਕਨਾਮਿਕਸ ਵਿੱਚ ਐੱਸ ਏ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਆਰੰਭੀ, ਪਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਤੋਂ

ਕਾਮਰੇਡ ਵਿਮਲਾ ਡਾਂਗ ਆਪਣੇ ਹਸਬੰਦ ਸੱਤਪਾਲ ਡਾਂਗ ਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਨਾਲ।

ਲਗੇ ਹੋ, ਪਰ ਮੁੱਦਾ ਨਹੀਂ ਮਰ ਸਕਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਲਚਲ ਹੈ। ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਨੇਡਾ ਫੇਰੀ ਵਾਲੇ ਕੁਚੱਜ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸੀ ਪਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਬਾਦਲ) ਵਾਲੇ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਲਈ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਸਤੀਫਾ ਮੰਗ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸ ਗੱਲ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਉਠਾਈ ਉਗਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ। ਜੇ ਟੋਰਾਂਟੋ ਦੇ ਡਿਕਸੀ ਰੋਡ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਅੰਡਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਖੁਦ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਦਲ ਦਾ ਉਥੇ ਦਾ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਬਾਦਲ) ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂ ਸ. ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਟਵਾਲ ਵੀ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜੇ ਉਥੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਮੰਗਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਟਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵੀ ਲਿਖਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮਾਹੌਲ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਏਦਾਂ ਹੀ ਹਰ ਰਾਜ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਭਾਰਖੰਡ ਅੰਦਰ ਭਾਜਪਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਾਹਬ ਮੁੰਡਾ ਤੇ ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਯਸਵੰਤ ਸਿਨਹਾ ਦੇ ਸਿੱਧ ਹੋ ਫਸ ਪਏ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਅੰਦਰ ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਚੋਣਾਂ ਮੌਕੇ ਪੁਲਸ ਨੇ ਲਾਠੀਚਾਰਜ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸੀ ਪੀ ਐਮ ਆਗੂ ਤੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕਾਮਰੇਡ ਜੋਤੀ ਬਾਸੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਮੁੱਖ

ਹੋ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਸਾਡੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਪਿਛਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਪੰਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨੌਵੀਆਂ, ਜਲੰਧਰ ਵਾਲੀ ਤਕਨੀਕੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੇ ਡਰੀਦਕੋਟ ਵਾਲੀ ਮੈਡੀਕਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਜੋਖੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਸੇ-ਕਰਤੂਤਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਫੂਡਾ ਸਕੀਆਂ। ਦਾਖਲਾ ਟੈਸਟਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੱਕੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਤੱਕ ਤਾਂ ਉਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਖੁਦ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਦਲ ਦਾ ਉਥੇ ਦਾ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਬਾਦਲ) ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂ ਸ. ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਟਵਾਲ ਵੀ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜੇ ਉਥੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਮੰਗਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਟਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵੀ ਲਿਖਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਟਿਆਲ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ

ਵਾਲੀ ਸੀ, ਪਰ ਬਰਖਾਸਤ ਉਹ ਉਥੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਇਕਲਾਕੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਅਕਾਲੀ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਜਦੋਂ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਵੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕੇ?

ਰਾਜ-ਭਾਗ ਕਿੰਨਾ 'ਵਧੀਆ' ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਿਸਾਲ ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹਵਾਰੇ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲਸ ਦੇ ਨਕ ਹੇਠ ਹੁਲੀਆ ਬਦਲੇ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿਣ ਦੇ ਖੁਲਾਸੇ ਨੇ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਸਿਟੀ ਬਾਟੇ ਦੇ ਐੱਸ ਐੱਚ ਓ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਐੱਸ ਐੱਚ ਓ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪੱਥੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਂਦਾ, ਪਰ ਤਲਾਸ਼ੀ ਵੇਲੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਇੱਕ ਨਜ਼ਾਇਦ ਦੇ ਅਕਾਲ ਤੇ ਮਸਾਲਾ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵੇਨ-ਸੁਵੈਨੀ ਭੁੱਕੀ, ਨਸ਼ੀਲੇ ਟੀਕੇ, ਕੋਪਸੂਲ, ਦੇਸੀ ਸ਼ਰਾਬ, ਆਦਿ ਵੀ ਮਿਲ ਗਏ। ਜਿਹੜੇ ਹਥਿਆਰ ਮਿਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਫ਼ਰਸਾਂ ਦੇ ਨਾਂਅ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਪੁਲਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹਨੇ ਵੀ ਦੋ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਬੇਕਾਇਦਾ।

ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬੰਦੇ ਪ੍ਰਬੀਰ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੁਲਸ ਦੇ ਨਾਂਅ-ਕੱਟੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹਵਾਰੇ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ

ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

ਜਤਿੰਦਰ ਪਨੂੰ

ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਨਹਿਰ ਮਹਿਕਮੇ ਦਾ ਕੋਈ ਅਫ਼ਸਰ ਨਹਿਰਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਪੈਸੇ ਖਰਚ ਹੋਏ ਵਿਖਾ ਕੇ ਡਕਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਫ਼ਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਹਿਰਾਂ ਕੱਚੇ ਲੱਗੇ ਰੁੱਖ ਵੱਚ ਵੇਚ ਗਿਆ। ਜਗਤਾਰ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜੰਗਲ ਲਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਇਆ ਕਰੜਾ ਰੁਪਏ ਦਾ ਫੰਡ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖਰਚ ਹੋਇਆ ਇਥਾ ਕੇ ਵੰਡ ਲਿਆ।

ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਉਗਰੀ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ 'ਚੋਂ ਵੀ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਲੀਡਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਧਰਨਾ ਮਾਰ ਕੇ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣਾ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ ਨੌੜਾ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਨਜ਼ਾਇਦ ਟਿਊਬਵੈਲ ਚੱਲਦਾ ਡਲਾਇੰਗ ਸਬੂ ਅੰਡ ਨੇ ਵਤ ਲਿਆ। ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮੇ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਚਾਰ ਦੇ ਅੱਡੇ ਸਨ ਹੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰਲੇ ਡਿਸਟਾਚਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਲਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣ ਗਰਕੇ ਪਏ ਹਨ। ਜੇ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹਾਕਮਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਧਿਰਾਂ ਲੜਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰਾ ਦੇਸ, ਸ਼ਾਇਦ ਗਵਾਂਢੀ ਦੇਸ ਵੀ, ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਹਿੰਦੂਤੱਵ ਵਾਲੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਹੱਦ ਕਰ ਦੇਣ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਬਾਰੇ। ਇਹ ਬਹਿਸ ਹੋਣੀ ਵੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਫ਼ਾਸੀਪੁਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਨੀਂ ਥਾਈਂ ਫੈਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਝੰਡਾ ਬਲੰਦ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ? ਪਰ ਕੀ ਇਹੋ ਇੱਕ ਗੱਲ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ? ਉਸੇ ਰਾਜ ਅੰਦਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਏਨੇ ਕੁ ਬੇਕ ਫ਼ੁਲ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿੰਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਹਰ ਵਾਰੀ ਬੈਕ ਫ਼ੁਲ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਠੰਢਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਨ-ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਕਮਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੱਗਾਂ ਦੀ ਜੋਬ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ-ਦਰਬਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਹੈ, ਪਰ ਦੋ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਰੋਲਾ ਪੈ ਕੇ ਫਿਰ ਡਾਈਲ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਦਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਘਾਲੇ-ਮਾਲੇ ਉਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਰੋਲੇ ਵਿੱਚ ਰੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ

ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਵੀ ਕੱਸ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਫ਼ਾਂਡੀਸਰਗੜ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਬਾਲਕੋ ਕੰਪਨੀ ਵੱਲੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨਾਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਬਾਲਕੋ (ਭਾਰਤ ਅਲਮੀਨੀਅਮ ਕੰਪਨੀ) ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਪਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਵਾਜਪਾਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਠੇ-ਪੱਟੇ ਡਾਅ ਉੱਤੇ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਵਾਜਪਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹੈ, ਕੰਪਨੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰੋਤੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਨੇੜਲੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਈਆਂ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹੀ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਚੌਵੀ ਘੰਟਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਫ਼ੋਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਲਾਨੂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਰਾਜ ਤਾਂ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਗਵਰਨਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹੁਕਮ ਉਸੇ ਗਵਰਨਰ ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਲਾਨੂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਉਸ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੋਲ ਮੰਤਰੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂ ਤਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਾਨੂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ

ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬੰਨਾ ਟੀ ਵੀ ਉੱਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕੋਲਕਾਤਾ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਕਤਿਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਹੈ। ਉਥੇ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵਫ਼ਦ (ਭਾਰਤ ਅਲਮੀਨੀਅਮ ਕੰਪਨੀ) ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਪਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਵਾਜਪਾਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਠੇ-ਪੱਟੇ ਡਾਅ ਉੱਤੇ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਵਾਜਪਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹੈ, ਕੰਪਨੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰੋਤੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਨੇੜਲੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਈਆਂ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹੀ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਚੌਵੀ ਘੰਟਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਫ਼ੋਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਏਦਾਂ ਦੇ ਕੁਕਰਮੀ ਪੱਟੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦੋਹ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਆਗੂ ਬੇਗਮ ਮਾਜਿਦ ਗਨੀ ਨੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਲਕਾਤਾ ਦੀ ਫੇਰੀ ਤੋਂ ਦੋਹ ਬਜ਼ਾਰ ਬਾਰੇ ਕੀ-ਕੀ ਤਜਰਬਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹ ਵਪਾਰ ਦੇ ਅੰਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਘੁੰਮਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮਾਜ-ਸੇਵੀ ਸੰਗਠਨ ਦੀਆਂ ਮੈਂਬਰ ਬੀਬੀਆਂ ਆਪ ਲੈ ਕੇ ਗਈਆਂ। ਕੀ ਅਸੀਂ

ਗਈ ਹੋ, ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫ਼ਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਹੈ ਜਾਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਟੋਆ' ਦੇ ਪਾਤਰ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਗੱਦੇ ਟੋਏ ਵਿੱਚ ਘੇਰ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਹੈ? ਪਹਿਲੀਆਂ ਅੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਜਿੱਲੂਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਸਕਣਾ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਥੇ ਨਵੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ, ਜੋ ਅਗਵਾ ਕਰ ਕੇ ਜਾਂ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਨਾ ਰੱਖੀ ਗਈ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਵੀਂ ਆਮਦ ਵਿਰੁੱਧ ਕਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਅਠਾਈ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦੀ ਇਸ ਮੰਡੀ ਦਾ ਹੁਲੀਆ ਬਦਲ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੂਨੀਅਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਹ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਏਥੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹਰ ਨੂੰ ਵੱਚ ਤੋਂ ਏਦਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਮ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਰਮ ਆਮ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਜਿਹੜੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਰਬਵਾਨ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੋ ਹੋ ਸਾਡੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਉਹ ਸੱਚ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਵੀ ਸਾਰੇ ਹਨ, ਜਾਣਦੇ ਵੀ ਸਾਰੇ, ਪਰ ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਝੇਪਣ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕਦਮ ਸਮਾਜ-ਸੇਵੀ ਸੰਗਠਨ ਦੀਆਂ ਮੈਂਬਰ ਬੀਬੀਆਂ ਆਪ ਲੈ ਕੇ ਗਈਆਂ। ਕੀ ਅਸੀਂ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਿੱਜਿਆ

ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਬੰਧ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਜਬੰਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲ ਦੋਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਰੀਂਧ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਨੂੰ। ਕਾਮਰੇਡ ਰਾਜਬੰਸ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਹ ਉਸ ਤਰਿਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚੇਦਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ 1937-41 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਿਆ। ਹੁਣ ਰਾਜਬੰਸ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅੱਗੋਂ ਜਾ ਕੇ ਇਪਟਾ ਤੇ ਸਿਨੇਮਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਨਾਂਅ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਜਵਾਈ ਬਣਿਆ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋਹਾੜੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਸ਼ਾ ਮਿੱਥਰੀ ਦੀ ਜਹਾਗੀਰ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ ਦੇ ਵਿਧਿਏ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੇਸਤੋਰਾਂ ਚਲਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਹਿਅ ਨਵਿਆ-ਪੁਰਾਣਿਆ ਨੂੰ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲ ਬਹਿਣ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਰਾਜਬੰਸ ਨੇ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਥਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪੱਲੇ ਨਾ ਪਈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਵੀਡੀ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਿਆ।

ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸਾਡਾ ਵਿਰਦੀ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ-ਲਿਆਬਤ ਸਦਕਾ ਰਿਜ਼ਕਵ ਖੋਕ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਮਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੱਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਾ। ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸਰਗਰਮ ਤਾਂ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਕੋਈ ਤੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਜਹਾਨ ਤੱਕ ਤੱਕ ਹਰ ਗੱਲਾ ਵਰਤ ਕੇ ਸਾਡੇ ਅੱਖੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਆਖਰ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਘੱਟ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਦਰ ਮੋਹਨ ਵੀ ਤੇ ਇਦਰ ਗੁਜਰਾਲ ਵੀ ਉਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸਾਡੇ ਕੋਦਰੀ ਸਟੇਂਡੀ ਸਰਕਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਤੇ ਸਾਡੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹੋਏ।

ਉਪਰੰਤ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਸਿੱਖ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਉਭਰੇ ਬੀ.ਡੀ. ਤਾਲਿਬ, ਸਰਵੇਤ ਸਿੰਘ, ਰਣਧੀਰ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਅਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ। ਸੱਤ ਸੁਭਾਅ ਬੀ.ਡੀ. ਤਾਲਿਬ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੋਰੋਸ਼ਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਿਆ। ਹੋ ਸੀ ਜਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਮਜ਼ਹੂਰ ਕਸਬੇ ਰਾਏਕੋਟ ਦਾ ਬਚਨ ਦਾਸ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਮਿੱਟ ਤੋਂ ਸਿਵਾ, ਜਿਹੜਾ ਡਾਕਟਰ ਕਿਚਲੂ ਦਾ ਭਾਣਜਾ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲਾਹੌਰ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਰਿਹਾ, ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਕਾਮਰੇਡ ਤਾਲਿਬ ਦੇ ਥਾਂ-ਪੁਰ-ਥਾਂ ਜਲੂਸ ਕੱਢਦੇ, ਜੇ ਕੋਈ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂਅ ਪੁੱਛਦਾ ਤਾਂ ਬਦਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਤਾਲਿਬ ਹੀ ਏਸਦੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆ ਸਕੀਏ। ਤਾਲਿਬ ਸੱਚਮੁੱਚ ਦਾ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸੀ, ਹਰ ਫ਼ਲ-ਫ਼ਰੋਬ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਦਾ ਸੱਚ ਦੀ ਕੋਠੀ ਖੋੜ ਕੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲਾ। ਉਸ ਦੇ ਸੱਚ ਨੇ ਦੋ ਕੁ ਵਾਰ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਬੜਾ ਕੁਝ ਵੱਡਾ ਫਸਾਇਆ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮਾਣ-ਤਾਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲੀਕ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ

ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਕਾਮਰੇਡ ਸਤਵੰਤ ਲਾਹੌਰ ਬਹਿਰ ਦੀ ਜਿਲ੍ਹਾ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਪਦਵੀ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਣਬਕ ਕੰਮ ਯੋਗਤਾ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਭੱਲ ਦੁਆਈ। ਹਾਲਾਂ ਤਾਂ ਵਿਅੰਗ ਏਥੇ ਕਿ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕਾਮਰੇਡ ਸਤਵੰਤ ਸਾਥੀ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਅੱਖ-ਸੱਖ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨਾਲ ਫੋਲਾਦੀ ਕੰਧ ਬਣ ਕੇ ਖਲੜਾ ਰਿਹਾ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਹੀ ਉਹ ਸਿੱਖ

ਬੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਰੇਡ ਰਣਧੀਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਇਆ ਕਾਮਰੇਡ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਕਾਲਜ ਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਗੱਲ ਪਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰ. ਫਾਈਲ ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ। ਕੈਬਲਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਹਿਗਲ ਵੀ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੋਰੋਸ਼ਨ ਦੇ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਵਿੱਚ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ-11

ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ

ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਵਾਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਹਾਇਕ ਰਿਹਾ ਬੀ. ਚੌਧਰੀ ਚੌਧਰੀ ਤੱਕ ਉਸ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਨੇੜਤਾ ਏਨੀ ਰਹੀ ਕਿ ਕੁਝ ਔਖੀਆ ਘੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮੇਰੀ ਤੇ ਸਾਥੀ ਸੁਰਜੀਤ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਬੜੀ ਕੀ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਅੰਤਰ ਪਾਰਟੀ ਘੱਲ ਦੋਹਾਨ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪਾੜੇ ਮਲੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਜਾ ਕੇ ਚੋਖਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ।

ਕਾਮਰੇਡ ਰਣਧੀਰ ਜੋਸ਼, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇੱਕ ਉੱਘਾ ਮਾਰਕਸੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਹੋ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਪੌਲੀਟੀਕਲ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਪੁੰਡੇਸਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਸਿੱਖ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੜੇ ਸਾਧੂ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੜੀ ਤਿੱਖੀ ਸੂਝ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅਸੂਲਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਦਬਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ

ਰਿਹਾ। ਵੇਡ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਕਾਂਗੜ ਦਾ ਤਕਤਾ ਵਾਪਰੀ ਬਣ ਗਿਆ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਹਿਰ ਵੇਲੇ ਦੇ ਯਾਰ-ਬੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨੇੜ ਰੱਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਮ ਮਨਿਸਟਰ ਸਰ ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਮਹਿੰਮੁਦ ਅਲੀ ਸਾਡੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗਹਿਣੇ ਸਨ ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਭਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਚਰਚਾ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਾਮਰੇਡ ਬੀ.ਡੀ. ਚੌਧਰੀ। ਚੌਧਰੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਕਾਲਜ ਪੁੰਡੇਸਰ ਵੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਸਰਗਰਮ ਪਾਰਟੀ ਇਕਾਈ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਵੀ। ਕਾਮਰੇਡ ਆਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਮਲਹੋਤਰਾ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਜੋਸ਼ਨ ਦਾ ਸਿਲਾ ਵੀ ਵੀ.ਡੀ. ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਾਰਟੀ ਸੁਭਾ ਇਕਾਈ ਦਾ ਮਾਸਟਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਹਰਾ ਨਾਲ ਉਦੋਂ ਸਕੱਤਰਤਾ ਮੋਢਰ ਚੁੱਟਿਆ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ

ਸਕੱਤਰ ਵਾਲੀ ਕਮਾਨ ਕਾਮਰੇਡ ਮਲਹੋਤਰਾ ਨੇ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ। ਵੀ.ਡੀ. ਚੌਧਰੀ ਗੁਣਾ ਦਾ ਗੁਥਲਾ ਸੀ। ਕਾਮਰੇਡ ਸੁਰਜੀਤ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਸੁਭਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਸਕੱਤਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਹਰੀ ਤਾਂ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਖਚਿਤ ਹੋ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਕਾਮਰੇਡ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਹੀ ਸੰਭਾਲੀਆਂ। ਪੁਸ਼-ਹੈਸੀਅਤੀ ਲਹਿਰ ਵੇਲੇ ਕਾਮਰੇਡ ਅੱਜੇ ਘੋਸ ਦਾ ਉਹ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਔਖੀ ਘੜੀ ਕਾਮਰੇਡ ਅੱਜੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ੀਬਨ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਫਾਵੇਂ ਸਿੱਧੇ ਸਾਡੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਉਦੋਂ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਆਣ ਜੁੜੇ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਖਤ ਔਖੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਣਾਈਆਂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਗੋਦਾਰ ਗਰਦਾਨ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੋਹ ਦੀਆਂ ਝੰਡੀਆਂ ਖੁੰਡਾਝਾਂ ਝੱਲਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਸਤੀਸ਼ ਲੁੰਬਾ। ਦੋਵੇਂ ਸਿਰੇ ਦੇ ਲਾਇਕ, ਵੱਡੇ ਸਿਰਫ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਹਰ ਅੱਖੋਂ ਤੋਂ ਔਖਾ ਕੰਮ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਮਰੇਡ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਤਾਂ ਵੇਡ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਿਆ, ਪਰ ਸਤੀਸ਼ ਲੁੰਬਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤੇ ਫਿਰ ਕੁੱਲ ਹਿੰਦ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਬੀਮਸਾਲ ਪਤਿਭਾ ਵਾਲੇ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਲੀਡਰ ਵਜੋਂ ਪਤੀਓ ਪੇੜੀ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਾ ਕਿ ਮਹਾਨ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਤੇ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਆਗੂ ਐੱਸ ਏ. ਡਾਗੋ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਪਰ 1973 ਦੇ ਉਸ ਖੋਫ਼ਨਾਕ ਉਦੋਂ ਸਕੱਤਰਤਾ ਮੋਢਰ ਚੁੱਟਿਆ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ

ਤੱਕ ਦੀ ਵਿਚਾਲਿਓ ਹੀ ਟੁੱਟ ਗਈ, ਜਿਸ ਹਾਦਸੇ ਨੇ ਸਾਡੇ ਮੋਹਨ ਕਮਾਰ ਮਗਲਮ ਤੇ ਬਾਲਾ ਯੂਥਾ ਰੋਡਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਗਲ ਲਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਜਿਹੜੇ ਉੱਘੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੇਸ ਦੀ ਤੇ ਵਲੈਤ ਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਭਰੇ ਅਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਹੁਚਰਚਿਤ ਰਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂਅ ਤਾਂ ਕਾਮਰੇਡ ਭੂਪੰਜ ਗੁਪਤਾ ਦਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੱਯਾਤੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਹਾਂ ਤੱਕ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਇਸ ਉਤਲੇ ਸੇਲਨ ਉੱਤੇ ਡਾਇਆ ਰਿਹਾ। ਤੇ ਦੂਜਾ ਕਾਮਰੇਡ ਜੋਤੀ ਬਾਸੂ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ 27 ਸਾਲ ਤੱਕ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਰਿਹਾ। ਐੱਨ.ਕੇ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ, ਪਾਰਵਤੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ, ਮੋਹਨ ਕਮਾਰ ਗਿਲਨੀ, ਬਿਛਵਾਨਾਥ ਤੇ ਗੋਤੀ ਮੁਕਰੇਸ਼ੀ ਤੇ ਤੁਰ ਕੇ ਸਮਿਤ ਸਨ ਤਕ ਅਨੇਕੀ ਪਤਿਭਾ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਗੂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਗਏ ਉਥੋਂ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕਾਮਰੇਡ ਰਜਨੀ ਪਾਮਦੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਣੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੇਸ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਅੰਦਰ ਕੀਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਹਿਜਰਤੀ ਸਾਥੀਆਂ ਮਨਸੂਰ ਕੁਰਬਾਨ ਤੇ ਅਬਦੁਲ ਮਜੀਦ ਵਗਰਿਆ ਨਿਭਾਇਆ ਸੀ, ਤੀਰਵਿਆ ਤੇ ਚਾਲੀਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਲੈਤੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਨਿਭਾਇਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ-ਟਾਵਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਨਮੰਤਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਆਵੇਗਾ।

ਗਜ਼ਲ

ਪਿਆਰ ਸਿਰਫ ਸੀ ਕੋਲ ਅਸਾਡੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖ਼ਾਤਰਦਾਰੀ।
ਦੋਸ਼ ਕੀ ਯਾਰਾਂ ਦਾ ਹੁਣ ਜੇਕਰ ਛੱਡ ਗਏ ਸਾਡੀ ਯਾਰੀ।

ਨਾ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਝਨਾਂ ਸੀ, ਨਾ ਮਾਰੂਥਲ, ਪਰਬਤ,
ਰਾਹ 'ਚ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਬੈਠੇ ਸੀ ਬੰਸ ਚਾਂਦੀ ਚੋਗ ਖਿਲਾਰੀ।

ਗੰਗਾ ਰਹੇ ਨੇ ਅੱਜ ਉਹ ਪੰਛੀ, ਉਡਦੇ ਸੀ ਜੋ ਅਰਸੀ,
ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਲਾ ਗਿਆ ਵਕਤ ਉਭਾਰੀ।

ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀ ਜਾਂ ਮਰਨੇ ਪਰਨੇ ਲੋਕ ਜਿਉਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ,
ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੋ ਹੋ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ।

ਤਪਦੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਨਿੱਘੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਉਹ ਕੋਲ ਬੁਲਾਵੇ,
ਠਰਦੀ ਉਮਰ 'ਚ ਤਨਹਾਈ ਦੀ ਜਦ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ ਠਾਰੀ।

ਨਾਰੀ ਮਕਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਹੈ, ਜਾਂ ਫਰਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਕੋਚੀ,
ਕਿਰਦਾਰ ਅਤੇ ਕੰਪਰਿਓ ਬਾਹਰ ਕਰ ਜੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਨਾਰੀ।

ਪਿਆਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਲਿਥਕੋਟ ਤੁਸੀਂ ਰੋਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ, ਚੰਗੇ
ਸੂਰੀ ਕਸੇਟੀ

ਆਈਏ, ਤਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਮੈਨੂੰ ਡਾਕਟਰੀ ਦਵਾਈ ਵਾਲੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਦਾ ਸਾਇਆ ਹੈ। ਆਪਾਂ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪੀਰ ਗਾਲੂੜ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ, ਉਥੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਪਾਂ ਵੀ ਉੱਥੇ ਚੱਲੀਏ। ਹਰਨਾਮ-ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ

ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਦਵਾਈ ਲੈ ਲਈ। ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕਿਹਾ, ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਪੀਰ ਗਾਲੂੜ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਦਾ ਸਾਇਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦਾ ਵਹਿਮ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੀਰ ਗਾਲੂੜ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਓ ਅਤੇ ਦਵਾਈ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਪੀਰ ਗਾਲੂੜ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਆਏ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਵਾਈ ਨੇ ਅਸਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਗਏ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪੀਰ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਢਾਹੁਣ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਵੱਸੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਸਿਆਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਆਪਾਂ ਗਾਲੂੜ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬਾਬੇ ਤੋਂ ਤਾਂ ਪੁੱਛ ਲਈਏ, ਬਾਬੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਮਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜ ਫੁੱਟ ਡੂੰਘਾ ਪੁੱਟੋ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪੱਕੀ ਡਿੱਗੀ ਨਿਕਲੇਗੀ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਲੋਹੇ ਦੀ ਟਰੰਕੀ ਨਿਕਲੇਗੀ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਬੋਤਲਾਂ ਨਿਕਲਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਭ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ

ਵਿੱਚ ਨਲਾਇਕ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਉੱਪਰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਸਾਂ, ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਗਾਲੂੜ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਰੋੜਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਪਾਪ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਟਰੰਕੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਨੱਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਲੜਕਾ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਬਾਬਾ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਬਾਬਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਖਬਰ ਅਖਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ। ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਖਬਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਰਜੀਤ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੱਕੀ-ਬੱਕੀ ਰਹਿ ਗਈ।

ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਸ਼ੁੱਧ

ਮੁਸਕਾਨ, ਘਾਗੋ ਰੋੜਾਵਾਲੀ

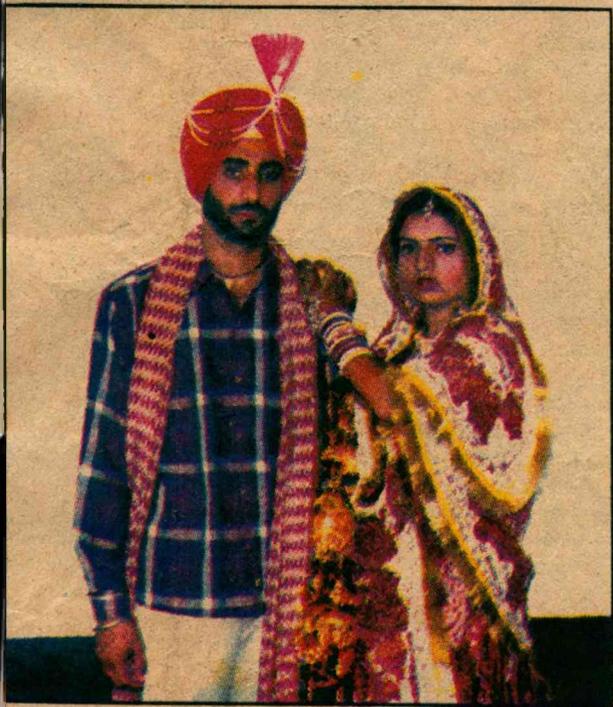

ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੂਜੀ, ਜ ਨ ਵ, ਮਹੀਆਂਵਾਲ ਕਲਾ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ

ਬਿਲਪਾ ਸੂਦ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ

ਸ਼ਹਿਨਾਈ

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਪੁੱਤਰ ਸਵਰਗੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵਾਸੀ ਪਿੰਡ ਧਾਰੜ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦਾ ਸੁੱਭ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਕੁਲਦੀਪ ਕੌਰ ਪੁੱਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਮੇਜਰ ਸਿੰਘ ਵਾਸੀ ਪਿੰਡ ਭੋਏ ਨਾਲ ਹੋਇਆ (ਫੋਟੋ ਤੇ ਵੇਰਵਾ : ਜਸਪਾਲ ਸ਼ਰਮਾ)

ਆ ਗਈ ਗਰਮੀ ਆ ਗਈ ਗਰਮੀ

ਆ ਗਈ ਗਰਮੀ-ਆ ਗਈ ਗਰਮੀ,
ਲੰਘ ਗਈ ਬੱਚਿਓ ਹੁਣ ਉਹ ਸਰਦੀ।
ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਜਦ ਅਸੀਂ ਸਕੂਲੇ ਜਾਈਏ,
ਪਸੀਨੇ ਨਲ ਭਿੱਜ-ਭਿੱਜ ਕੇ ਆਈਏ,
ਪੱਖਾ ਆ ਕੇ ਝੱਟਪੱਟ ਚਲਾਈਏ।
ਤੇ ਖਾ ਪੀ ਕੇ ਸੌ ਜਾਈਏ।

ਜਦ ਅਸੀਂ ਨੀਦ 'ਚੋਂ ਉੱਠ ਜਾਈਏ,
ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਧੋਣ ਭੱਜ-ਭੱਜ ਕੇ ਜਾਈਏ।
ਤੇ ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਧੋ ਕੇ ਖੇਡਣ ਜਾਈਏ,
ਖੇਡਦੇ ਸਮੇਂ ਰੌਲਾ ਵੀ ਪਾਈਏ।
ਫਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਗਤ,
ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਨੀਦ ਹੋ ਆਵੇ।
ਮੱਛਰ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਨ ਵਜਾਵੇ,
ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਨੀਦ ਨਾ ਆਵੇ।
ਓਡੋਮਾਸ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਲਗਾਈਏ,
ਮੱਛਰਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਦੂਰ ਭਜਾਈਏ।

ਤੇ ਚੈਨ ਨਾਲ ਸੌ ਜਾਈਏ। ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭਾਰਤੀ
ਕਲਾਸ ਸੱਤਵੀਂ ਏ, ਜਵਾਹਰ ਨਵੰਦਿਆ ਵਿਦਿਆਲਿਆ, ਮਹੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕਲਾ।

1975 ਦੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਇਸਤਰੀ ਵਰ੍ਹੇ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਲਸਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜਬਰ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਈ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। 1976 ਵਿੱਚ ਜਲਪਰ ਵਿਖੇ ਕੌਮੀ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਇੱਕੱਠੀਆਂ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ 'ਸਭ ਸਭ ਕੇ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਮਰਨਾ, ਜਬਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਹਿੱਕ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਮਾਰਦਾ ਭਾਰੀ ਜਲੂਸ ਕੀਤਾ। ਜਲਪਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਿਆ। 1980 ਤੋਂ 93-94 ਤੱਕ ਅੰਤਰਰਾਜ ਦਾ ਭਿਆਂਕਰ ਦੇ ਜੀ ਸੀ 'ਜਿੰਦ ਰਾਜ, ਨਾ ਖਾਲਿਸਤਾਨ, ਜੁੰਗ ਜੁੰਗ ਹਿੰਦ ਹਿੰਦਸਤਾਨ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਹੇਠ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਤੀ ਮਾਰਚ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕੌਮੀ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਫੋਰਾ ਮਾਰਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲਪਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਖੰਨਾ, ਪਟੀ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਲਸੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਰਦੂ ਆਸਿਫ ਅਲੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਚੇਚੀਆਂ ਵੋਰੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਯਕਯਗਿਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ, ਉਥਮਾ ਰੇਖੀ, ਵੀਰਾਂਗਣਾ ਤੇ ਜਸਵੰਤ ਕੌਰ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ, ਬਿਹਾਰ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਲਾਕਾਰ ਮਿਨਾਲ ਸੇਨ, ਬਥਾਨਾ ਆਜ਼ਮੀ ਅਤੇ ਦੀਨਾ ਪਾਠਕ ਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਯਕਯਗਿਤੀ ਦੇ ਜਲੂਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕੀਤੀ। 1989 ਵਿੱਚ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾਸਗੁਪਤਾ ਨੇ 6 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਭਾ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕੀਤੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਕਮੀ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਟੈਕਸ ਚੋਰੀ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਜਨਵਰੀ, 1989 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਇਸਤਰੀ ਸਭਾ ਰੀਲੀਫ ਟਰੱਸਟ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਜ ਪੀੜਤ ਪਰਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਆਰੰਭੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ '84 ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਸਮੇਂ 50,000 ਰੁਪਏ, ਸ਼ਾਲਾਂ, ਕੱਬਲ, ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਬਰਤਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਏ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਉਥਮਾ ਰੇਖੀ ਨੇ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ (ਦਿੱਲੀ) ਦੇ ਫੈਕਸ਼ਨ ਵਿੱਚ, ਅਰੁਣਾ ਆਸਿਫ ਅਲੀ, ਵਿਮਲਾ ਫਾਰਕੀ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਮੁਕਰਜੀ ਨਾਲ ਹਿੰਸਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਰਾਹਤ ਸਹਾਇਤਾ

ਦਿੱਤੀ। 1992 ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੱਛਮੀ ਤੋਂ ਵਿਧਾਇਕਾ ਚੁਣੀ ਗਈ। ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ ਪੀ ਆਈ ਅਸੈਂਬਲੀ ਗਰੁੱਪ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੱਖੀ ਮਸਲੇ ਚੁੱਕੇ। ਇਹ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਖਲੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ। ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਇਹ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ 71 ਸਾਲ ਦੀ ਹੈ। ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਹੱਥ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਮਿਲੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਲਈ ਅਤੇ ਸਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁਹਿੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਾਂਗੀ।

ਮੇਰੀ ਪਸੰਦ

ਮੈਂਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਸਰ੍ਹੋਂ ਦਾ ਸਾਗ ਮੇਰਾ ਮਨ-ਭਾਉਣਾ ਖਾਣਾ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ, ਪੁਸ਼ਾਕ, ਲਾਲ ਰੰਗ ਮੇਰੀਆਂ ਮਨ ਪਸੰਦ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹਨ, ਇਨਸਾਫ ਲਈ ਲੜਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ। ਇਸ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਖੇਡ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ, ਘਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦਫਤਰ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਸਵਾਈ ਰੱਖਣੀ ਮੇਰਾ ਇਸ਼ਟ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ 'ਦੇਵਦਾਸ' ਅਤੇ 'ਧਰਤੀ ਕੇ ਲਾਲ' ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹਨ।

ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਪਸੰਦ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਨਿੱਜੀ ਮਤਲਬ ਦੇ ਸੱਚਾ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਸਕੇ। ਅਧਿਆਪਕਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ, ਮਰੀਅਮ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਟੀਚਰ ਸੀ।

ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਾਰਕਾਂ ਵਾਲੀ ਹਰ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਲੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਫੇਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੇਜ਼ (ਕਵੀ) ਅਤੇ ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਲੇਖਕ ਹਨ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗੋਰਕੀ ਦੀ 'ਮਾਂ', ਜੁਲੀਅਸ ਫੀਊਚਕ ਦੀ 'ਫਾਸੀ' ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹਨ। ਨੌਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਰੁਣਾ ਆਸਿਫ ਅਲੀ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਂ ਅਤੇ ਧੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਗੁਆਂਢੀ ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇ। ਗਹਿਣਾ ਮਾਂ ਕਦੇ ਕੋਈ ਪਾਇਆ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਪਸੰਦ ਕਾਹਦੀ। ਔਰਤ ਦੀ ਔਰਤ ਦੁਲਮਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ

ਨਹੀਂ, ਦਾਜ ਦੀ ਲੋੜੀ ਸੌਂ ਜਾਂ ਨਨਾਣ ਦੁਲਮਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਗੱਲ ਪਈ ਸਲਾਹੀ', 'ਰੋਨ ਪਈ ਰਾਹੀ', 'ਦੇਵੇ ਗਈਆਂ' ਵਾਲੇ ਕਥਨ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਓਨੀ ਹੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਓਂਹ, ਗੰਢਾ, ਜੁਦਰ, ਪਸੂ ਤੇ ਨਾਰੀ ਪਾਲੇ ਤਾੜਨ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰੀ' ਦੇ ਅਖਾਣ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਦੀ ਬੇਅਾਉਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਨਿਰਾਦਰ ਦੀ ਬੰ ਆਉਦੀ ਹੈ 'ਭੱਠ ਰੰਨਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਖੂਰੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਤ' ਵਾਲੇ ਅਖਾਣ ਵਿੱਚੋਂ।

ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਔਰਤ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਪਾਪਿਆਂ, ਪਿਤਾ, ਪਤੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ 'ਧੀ ਜੈਮੀ ਪੱਥਰ ਪਿਆ' ਵੀ ਔਰਤ ਦੀ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਖਾਣ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿ "ਔਰਤ ਦੇਵੀ/ਗਉ ਜਾਂ ਚਿਹੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।" ਜਬਰ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕ ਚੰਡੀਕਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰਨੀ ਵਾਂਗ ਲੜਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਔਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਘਰ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਔਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਨੜੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਖੰਡ ਕਾਰੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸਵਾਲ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਵਾਲ ਔਰਤ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦਾ ਹੱਕ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਪਰਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਅਕਸਰ ਮਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇੰਜ ਹੀ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦੀ ਮੌਕੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਘਰ ਔਰਤ ਕੋਲ ਛੱਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਪਿਛਲੇ 10-12 ਸਾਲ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ, ਇੱਕ ਛੁੱਟਾ ਜਿਹਾ ਘਰ ਵੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਡਾਗ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ

ਵਿਮਲਾ ਡਾਂਗ

ਸਫਾ 1 ਦੀ ਬਾਕੀ

ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤਾਂ ਨਿਭਾਉਣੀਆਂ ਹੀ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਘੋਸਲ ਮਾਰਨ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਸਵਾਲ ਹੈ, 71 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀ ਸੰਭਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੰਮ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਬਾਸ਼-ਪਰਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਤੀ ਕੋਲੋਂ ਸਦਾ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਹੁਰੇ ਵੀ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਗੌਰਖਪੁਰੀ ਦੀਆਂ ਹੱਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ।

ਕਿਸੀ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ ਕਾ ਤਬਸੂਮ ਉੱਤਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਯੇਹ ਸਮਝ ਪਾਏ, ਕਿ ਖੁਦਾ ਐਸਾ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜ - ਸਿੱਖਿਆ ਐਸੀ ਹੋਵੇ ਜੋ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜੀ ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਖਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਵੇ।

-ਧਰਮ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਪ੍ਰੇਮ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੋਵੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋਣ।

-ਰਾਜਨੀਤੀ ਸੁਬਰੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। -ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ।

ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ -ਪਤੀ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਤਨੀ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰੇ ਅਤੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਦੇਵੇ। -ਮਾਪੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਧੀਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਹਾਰਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

-ਸਹੁਰੇ ਉਹ ਚੰਗੇ ਹਨ ਜੋ ਨੂੰਹ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਾਜ ਦਾ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

-ਦੋਸਤ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਚਾ ਹੋ ਜੋ ਬੇਗਰਜ਼ ਪਿਆਰ ਕਰੇ ਅਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਾਥ ਦੇਵੇ।

-ਔਲਾਦ-ਜਿਹੜੇ ਮਾਪੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਔਲਾਦ ਚੰਗੀ ਉਹ ਜੋ ਮਾਪਿਆਂ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਵੇ।

-ਗੁਆਂਢੀ ਜੋ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਕੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

-ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

1944 ਵਿੱਚ ਜਦ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬੰਬਈ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਰੋਣ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾਈ (Fare well Party) ਪਾਰਟੀ ਦਿੱਤੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਔਲਬਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀ Quotation ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਕਾਰਮੇਭ ਸੰਤਪਾਲ ਡਾਂਗ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਆਰ ਐੱਫ ਦੇ ਲੀਡਰ ਸਨ।

ਇਹ ਕਾਅਰੰਭ ਲੀਨਨ ਦੀ Favourite quotation ਸੀ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਵੀ

"Man's dearest possession is life and since it is given to him to live he must so live as not to be scarce with the shame of a cowardly and trivial past so live as not to be tortured for year without Purpose, so live that dying he can say "All my life and my strength were given to the finest cause in the World- the liberation of Mankind."

Lighting up lives of child labourers

IFIRST met Aruna Asaf Ali in the early eighties. She had come to Chandigarh with a bus full of committed women leaders from all over the country. From Chandigarh, they had to go to Amritsar for spreading the 'message of peace' in the then burning Punjab. During those days each community was scared of the other and full of venom for each other. Terrorism had already raised its head and Bhindranwale was delivering charged speeches in the name of religion. In those days people kept away from Amritsar. However, Aruna Asaf Ali decided to go there with a message of peace.

I was asked to join the activists in the bus if I believed in the purpose. That was my first close interaction with Aruna Asaf Ali. It was her conviction, clarity of thought and unbelievable passion for her motherland which had inspired me to read all about her role in the struggle for freedom of the country. By the time I met her, I knew everything about her life. We continued to meet till she passed away in 1996. I had noticed that an

Vimla Dang

endless number of fiery women leaders used to look up to Aruna Asaf Ali. While they revered her, she on her part, showed her fondness for them with a hug or tight embrace.

Women leaders even today continue to hold Aruna Asaf Ali not only as a role model but also as a leading light. The person who is leading this procession of Punjab Istri Sabha leaders is none other than Vimla Dang. Following in her footsteps are Shiela Didi, Oshima Reikhy, Urmila Anand, Mohinder Sambar, Jaswant Kaur, Hakim Devi and Bir Kalsi. They even formed the Aruna Asaf Ali Memorial Trust, a charitable institution, to spread her ideals. These women already work for the Punjab Istri Sabha Relief Trust. This had started with a corpus fund of Rs 8.94 lakh in 1989. It eventually raised its resources to Rs 47.71 lakh by 1996-97. Out of this corpus Rs 26.48 lakh was disbursed to the Dabwali fire victims.

In 1998, the Trust also started to give 100 stipends in Aruna Asaf Ali's name to needy primary school students studying in government or local bodies' schools in Punjab or Chandigarh. Each selected student is given Rs 1,200 per annum.

In 1997, the Trust started as many as

four Child Labour Study Centres for the benefit of children working in tea shops, *dhabas*, brick kilns, factories, fields, leather and boot polish shops, and as domestic help. All these children were required to put in just two hours daily at the Centre. The Sabha persuaded the employers and guardians to spare the children for those two hours without cutting their salaries.

Aruna Asaf Ali

Children 14 years and below are eligible to join the Centre. An honorarium of Rs 50 per child is paid to the teacher.

The first such Study Centre was opened in Government Senior Secondary School, Chheharata, Amritsar, with 14 children. Soon the strength increased to 18. All of them passed Class V exam this year. More children are getting motivated to join the Centre. The second Centre was started at Beas, Amritsar, on June 7, 1997. This Centre was run by Raj Verma, Vice-President of the Punjab Istri Sabha, with the help of sarpanch Sham Lal. The students in this Centre were given sweaters, shoes, notebooks and even blankets. The children are taught Punjabi, Maths and English, besides being given basic knowledge of other subjects. The teachers of government schools were motivated to spare two hours for these children. The third Centre was set up in Gov-

ernment High School, Sector 28, Chandigarh, with 10 children, five boys and five girls, on January 20, 1998. The Punjab Istri Sabha activists had met the mothers of the selected children to inspire them to allow their wards to study at the Centre. They told them that in the long run it would benefit their children. The children were provided with uniforms, shoes and notebooks. All these 10 children have completed primary education.

The fourth Child Labour Centre was opened on March 13, 1998, at the Phase X Guru Nanak Colony Primary School in SAS Nagar with just eight girls and two boys. All these students are working as domestic servants. A JBT lady teacher named Vijay agreed to spare two hours to teach them Punjabi and Maths. Later, five more children and a teacher joined the Centre and English subject was also added.

The Aruna Asaf Ali Trust, meanwhile, has been allotted a small piece of land in Chandigarh. Even though the price of this land is reserved yet it is still too high for the Trust to pay. The Trust is looking for donors who can come forward to help the Trust. I have often come across people who have donated crores of rupees or property worth the same in the name of religion. One hopes that somebody will come forward to donate in cash or kind to Trusts like that of Aruna Asaf Ali or the Punjab Istri Sabha. I was amazed how Vimla Dang, despite her age and fragile body, still continued to sit from 9 am to 1pm every day to listen to the grievances of the people. Driven with the passion of taking everything to its logical conclusion, she refuses to offer lip service alone. Whether it is the battle of a mother fighting for the custody of her child who has been snatched away by her husband and in-laws, or a case of child labourers or a marital dispute, Vimla Dang goes into the details of each and every case. Undaunted by the load of work, she goes on despite the fact that she has to wear a hearing aid in both her ears. It is ironical that though most of us can hear correctly yet we are deaf to the woes of fellow human beings.

Students of the Child Labour Study Centre at Amritsar with their teachers

national (PGI)."

Although not too many Indians have taken to buying chunky platinum jewellery pieces yet sleek

platinum rings are gaining popularity. "White is really hot and many young people, especially men, prefer the classy look of

women have to say about this white metal? The perceptions and attitudes vary. "It's just a marketing gimmick," quips Ritu Singh, a computer professional.

ly strong gold, but there's no doubt that the metal hits the right chord with the smart, on-the-move Indian women. (INFS)

AUDIOSCAN/ ASC

Udaas Paani

(Times Music)

Soul-stirring poetry and similar music have come together many a time but the kind of fusion attempted here has rarely been tried. Both stand out on their own and yet complement each other. What emerges out of this experimentation is indeed neither music nor poetry but a collection of inexplicable moods and surreal images painted on a canvas of sound.

Gulzar writes of various emotions involved in

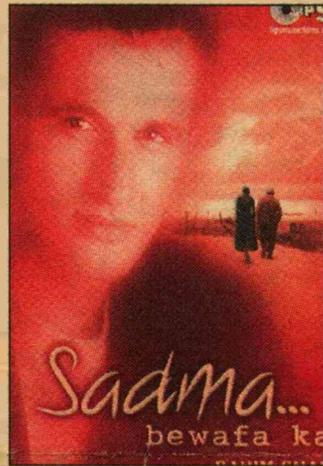
human relationships. His poetry has not been set to music. He just reads it while Abhishek Ray's music plays in the background. During gaps in the recitation, the music comes to the forefront.

Ray has been composing music for television since his school days. He says some of his compositions based on Indian ragas "were long wanting to express their emotions with freedom and to see the light of a new day." Gulzar appreciated his idea and shared the treasure of his poetry.

The raga-based compositions have been arranged with elements of world music and forms of contemporary orchestration. For instance, *Taskeen ... (Main chhanv chhanv chala tha apna badan bachakar/ ke rooh ko ek khoobsoorat sa jism de*

doon ...) is accompanied by a composition in Raga Yaman with soul-stirring *alaaps*. Warm symphonic strings, cellos, brass, Indian violins and flutes play to the seven-beat *Roopak* rhythm. There are eight such creations in all. Recording values are excellent.

Sadma Bewafa Ka (TIPS)

Rahim Shah, younger brother of Ustad Salman Alvi, has an impressive voice. But he has been done in by insipid lyrics in this album. This weakness is particularly glaring in the opener *Tap tap ...*, which has also been converted into a video track.

This is supposed to be a collection of "sentimental songs" but many of them are more fit for the dance floor. In fact, even the memorable *Ye dil ye pagal dil mera kyon bujh gaya deewangi*, made immortal by Ghulam Ali, has been converted into a fast number with *dhol* beats.

Original songs by Rahim fare better. He is also the music composer.

Yaari Jaan Ton Pyari (HMV)

The singing style of Ashok Mastie bears a faint resem-

SITES AND SCENES/ Roshni Johar

IT'S the magical charm of mountains that lures one to go beyond Manali to Rohtang La. Every traveller who goes to this high mountain pass must tread upon Marhi, about 10 km before Rohtang, nestled at 11,220 feet.

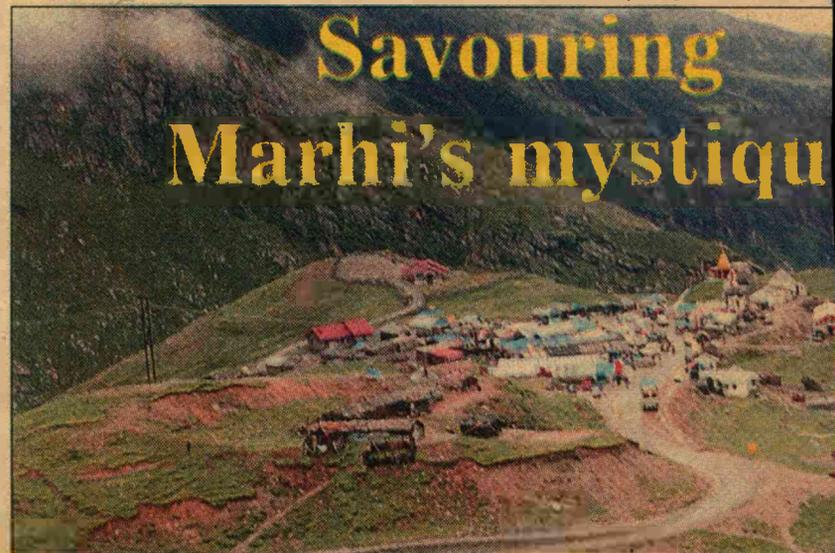
Marhi means graveyard. Interestingly, Rohtang La signifies "a heap of bones." History informs that soldiers of an entire battalion of Maharaja Ranjit Singh led by his commander Zorawar Singh died at Marhi due to a snow storm, while returning from Lahaul on the other side of Rohtang. As per one belief, the soldiers blinded by heavy fog, fell down from a cliff. Others say that they were stranded here and were buried under an avalanche. Rajinder Kumar Boudh of Marhi's Chamba Dhaba claims that he has numerous rusted swords and daggers belonging to these soldiers. They were excavated while the foundation of his house was being laid 10 years ago.

All vehicles come to a screeching halt at the windswept Marhi, which has around 10 eateries serving Indian and Chinese food. You can get on hire woollen caps and socks, non-skid rubber shoes and overcoats. A 10-year-old temple dedicated to Kali, which is also worshipped by Buddhists, and a small PWD Rest House completes Marhi's picture.

In winter, with temperature dipping

down to minus 35 degrees celsius and snowfall rising higher than 20 feet, all activities come to a standstill. Even wind velocity measures put up by the Avalanche Study Centre get blown away. The owners of eateries close their business to idle

stranded here after Sept snow. Rescue operations for him involve trudging for long snow to fetch stranded tourists. This may take hours due to fog and snow. The

In winter temperature dips to -35° C in Marhi

away the winter days at lower heights. All of them jointly run one *dhaba*, sharing expenses and profits.

But what is worth noting is the yeoman service rendered by them. Rajinder Kumar discloses that innumerable tourists are

first aid is a skilled job. "Heat should be immediately given in such cases if it damages the skin. First aid should be wrapped in blankets. They should be treated with care," says Rajinder Kumar, who

*Recd M
21/9/07*

52

Royalty Statement for the Financial Year 2006-07 ✓

Author: **DR. SATYAPAL DANG**

Title: **STATE RELIGION & POLITICS**

Royalty Amount Rs. **1125** ✓
Cheque No. 412221
Date: 30/08/07

Published/Op. Stock i/4/6 273
Sale Copies 15
Closing Stock as on 31/03/07 258

Manju
Manager (Accounts)

*Recd on
21/9/07.*

No. 572/07/ *22522*

30 August 2007

Mr. Satyapal Dang
Ekta Bhawan, Chheharta
Amritsar-143105
Punjab

Dear Mr. Satyapal Dang,

Royalties for 2006-07

Enclosed please find Royalty Statement(s) in respect of your following book(s) for the financial year 2006-07 along with our cheque for the royalty amount due.

- 1. **State Religion & Politics**

With best regards,

Yours sincerely,

Mangy
Manager

Encl.: 2.